

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav politologie

Bakalářská práce

Andrea Kyselá

Mateřství jako ideologický nástroj:

Normativní pohled na mateřství v expertním diskurzu Státní populační komise v období
60. let a normalizace.

Motherhood as Ideological Tool:

Normative approach in expert's discourse of State Population committee in 60s and era of
Normalization

Praha, 2017

Vedoucí práce: Mgr. Martin Štefek, Ph.D.

Poděkování

Touto cestou bych ráda poděkovala za vedení práce Mgr. Martinovi Štefkovi PhD., který mi po celou dobu psaní práce pomáhal, radil a vždy si na mě udělal čas.

Poděkovat bych chtěla i ostatním v mém blízkém okolí za ochotu a trpělivost.

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu, a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 30.května 2017

.....

Andrea Kyselá

Abstrakt v českém jazyce

Bakalářská práce si klade za cíl vyzkoumat normativní pohled na mateřství v období státního socialismu v 60. a začátku 70. let v diskurzu expertní skupiny Státní (Vládní) Populační komise a jeho proměny v návaznosti na politické změny v Československé (socialistické) republice. Výzkum zakládám na interpretaci *Zpráv Populační komise*, které představují bohatý primární zdroj ke zmapování genderového uspořádání ve státním socialismu, potažmo hodnotového zabarvení mateřství. Období šedesátých a sedmdesátých let je bohaté na politické a socioekonomické změny. Předpokládala jsem, že tyto politické změny se projeví v genderových vztazích. Provedený výzkum ale ukázal, že proměny politického systému utvrzují tradiční rozdělení společnosti a stát využívá ženu (matku) jako svůj nástroj pro dosažení ekonomických a politických zájmů.

Abstrakt v anglickém jazyce

Bachelor thesis sets a goal to depict a normative view on motherhood in an era of the State socialism in the 60s and beginning of the 70s in discourse of expert group State (Governmental) Population Committee and its transformation according to political changes in the Czechoslovakia. Research is based on interpretation of Reports of Population committee which represent essential source to observe gender arrangement in the State socialism and even normative motherhood. Era of the 60s and the 70s have gone through many political and socio-economic changes. I presumed the political changes will affect the gender arrangement. Although the research showed that political system transformations maintain traditional gender roles and the State uses women's body as a tool to reach economic and political interests.

Klíčová slova v českém jazyce

Mateřství, rodina, feminismus, státní socialismus, ideologie, žena, ženské tělo

Klíčová slova v anglickém jazyce

Motherhood, family feminism, State Socialism, ideology, woman, woman's body

Obsah

1. Úvod.....	7
2. Metodologické ukotvení pojmu mateřství.....	10
2.1. Pojem gender.....	10
2.2. Různá pojetí feminizmu.....	11
2.3. Paradoxy české a zahraniční scény.....	12
2.4. Zprávy populační komise.....	15
2.4.1. Činnost Populační komise.....	16
2.4.2. Náplň a dosah práce Populační komise.....	17
3. Mateřství v průběhu času.....	19
3.1. Vývoj konceptu rodiny a mateřství.....	19
3.1.1. Industrializace.....	20
3.1.2. 20. století v českých zemích.....	22
4. Normativní mateřství v československém socialismu.....	25
4.1. Mateřství ve státním socialismu.....	25
4.2. Nástup státního socialismu.....	26
4.2.1. Reprodukční a sexuální politika.....	28
4.3. 60. léta a Pražské jaro.....	29
4.3.1. Manželství a péče o děti.....	32
4.3.2. Zaměstnané ženy matky.....	33
4.4. Normalizace.....	36
5. Závěr.....	40
6. Zdroje.....	42
6.1. Použitá literatura.....	42
6.2. Zprávy Populační komise.....	43

Seznam zkratek

ČSR – Československá republika

ČSSR – Československá socialistická republika

ČSŽ – Československý svaz žen

KSČ – Komunistická strana Československa

SPOK – Státní Populační komise

SSSR – Svaz sovětských socialistických republik

VPK – Vládní populační komise

ZPK – Zprávy Populační komise

1. Úvod

Mateřství je základním předpokladem našeho bytí. Mateřství definuje ženy v socioekonomickém diskurzu společnosti. Společnost, ve které žijeme, určuje a vymezuje ideální podobu mateřství a v důsledku obraz „správné“ ženy. Mateřství především v nedemokratických společnostech bylo a je nástrojem regulace a kontroly. Přestože je normativní podoba mateřství jen jednou částí v celém genderovém řádu, promítají se do něj všechny složky života.

Mým cílem je představit mateřství z jiného než pouze biologického pohledu, přestože účelem bakalářské práce není zmapovat mateřství v obecném slova smyslu ani nemá být snahou o vytvoření teorie vývoje mateřství. Práce má být přehledem vývoje normativního pohledu na mateřství dokazující možné proměny v jeho vnímání skrze politické a socioekonomické změny. Zkoumám společenský diskurz mateřství a jeho proměny v argumentaci expertů. Komunistická ideologie silně akcentuje roli žen, ale jejich postavení je specifické vzhledem k materialistickému chápání světa. Snaha komunistických vlád obsáhnout všechny sféry lidského života se tak dotkla i žen matek. Z mateřství se stal silný ideologický nástroj, který byl využíván k formování postavení žen v socialistické společnosti.

Zaměřím se jen na velmi krátký časový úsek v československých dějinách, a to na období od začátku 60. let až nástupu normalizace (1963-1974). Tato doba přinesla mnoho změn z politicko-historického hlediska, a jak se domnívám, tyto změny se odrážejí v nastavení celé společnosti. Šedesátá léta jsou v Československu znakem liberalizace ztuhlého systému – dozvuky destalinizace, očištění některých politických vězňů z 50. let a ekonomické reformy zajišťující efektivnější výrobní postupy, která vrcholí na jaře 1968. Na druhé straně stojí léta sedmdesátá. Režim nabízí svým občanům určitou životní úroveň výměnou za loajalitu (Mlynář, 1987). Normalizace je z toho důvodu často nazývána obdobím rodiny (Vodochodský, 2007; Barbara Havelková, 2015). Rodina se stala místem naplnění vlastních potřeb a tužeb obou partnerů a z pohledu státní moci je rodina skutečný základ marxisticko-leninského státu. Veřejná sféra, které je do značné míry zapovězena jak ženám, tak do značné míry mužům, již není místem realizace.

Využitím kvalitativní analýzy zpráv Státní populační komise se pokusím zachytit, jak je shora (vládními činiteli) a především expertní skupinou, kterou je Státní populační komise, utvářen společenský diskurz mateřství. Expertní skupiny tohoto typu se staly mediátorem široké veřejnosti a politickými elitami (Hana Havelková, 2015). Pokládám si výzkumnou otázku, zda a jakým způsobem ovlivnily politické změny během postupné liberalizace

Československa v 60. letech a nástupu normalizace prostřednictvím expertních analýz (Zprávy populační komise) normativní pohled na mateřství. Výzkumem bych ráda přispěla do probíhající diskuze odborné veřejnosti, kterou zohledním a představím v průběhu práce. Téma mateřství je v české historiografii nedostatečně zdokumentované a vidím zde prostor pro další zkoumání. Státní, později Vládní, populační komise představuje bohatý zdroj pro výzkum, jelikož je sama spoluvůrcem politik a vytváří normativní pohled na mateřství.

Celou svou práci stavím na předpokladu sociální konstrukce naší společnosti, a varuji se esencialismu, v mém případě formování genderového řádu / kultury, který definuje normativní podobu mateřství. V případě totalitárních a nedemokratických vlád je pak nutné do vytváření společenského diskurzu zahrnout státní ideologii.

Očekávám, že se politicky příznivé ovzduší Pražského jara promítne do podoby otevřenosti diskurzu mateřství, a naopak politika normalizace jen podpoří tradiční model rodiny, která se stane útočištěm před politickým životem. Co se týče Státní populační komise, pak vycházím z teorie vyvlastnění Hany Havelkové a Libory Oates-Indruchové, jež tvrdí, že expertní skupiny (v mém případě Populační komise) přejímají částečně roli ženských organizací, které by poskytly kritický pohled na genderovou vyváženost ve společnosti.

Pro zkoumání normativního pohledu na mateřství v 60. a ranných 70. letech jsem zvolila kvalitativní typ výzkumu. S ohledem na časové vymezení výzkumu se jedná o historický výzkum. Historický výzkum podle Hendla¹ usiluje o interpretaci nashromážděných a evidovaných údajů a pomůže mi „odhalit a přiblížit komplexní nuance, osobnosti, kulturu, názory, jež ovlivňovaly minulost a mají vliv na současnost.“² Výzkum založený na interpretaci textů dostupných ve Zprávách populační komise určuje předem danou strukturu výběru.

Podle Hendla je nutné při zkoumání dokumentů, kde „se projevují osobní nebo skupinové vědomé či nevědomé postoje, hodnoty a ideje“³, provést pramennou kritiku (externí a interní posouzení)⁴. Hendl také upozorňuje na výběr dokumentů jako nereaktivní způsob výběru dat, jinými slovy, výběr daných dokumentů je ovlivněn osobou výzkumníka na základě jeho subjektivních názorů, ale na informace obsažené v dokumentech již vliv nemá.

¹ Hendl, J.: *Kvalitativní výzkum*. 2016

² Hendl, J.: *Kvalitativní výzkum*. 2016, s. 139

³ Hendl, J.: *Kvalitativní výzkum*. 2016 s. 134

⁴ Hendl, J.: *Kvalitativní výzkum*. 2016, s. 135

Zprávy populační komise představují zásadní primární zdroj mé práce a plně si uvědomuji jejich ideologické zabarvení plynoucí z politické situace. Zkreslení dokumentu ale považuji za přínosné pro zkoumání normativnosti. Ve Zprávách populační komise hledám normativní konstrukt mateřství, vybírám články zaměřující se na rodinnou výchovu, roli matky, pracující ženy nebo populační opatření přímo se dotýkající mateřství. Kontext práce vychází z dostupné sekundární literatury týkající se mateřství a formování genderu ve státním socialismu.

První část nazvaná „Metodologické ukotvení pojmu mateřství“ definuje pojem gender (Joan W. Scott⁵, Pierre Bourdieu⁶), feminismus a jeho pojetí mateřství (Ann Taylor Allen⁷, Joan W. Scott⁸) a představuje dosavadní zkoumání českých a zahraničních autorů dotýkajících se genderu ve státním socialismu (Havelková, Oates-Indruchová⁹, Vodochodský¹⁰, Dudová¹¹, Nečasová¹², Heitlinger¹³, a další). Úvodní část je zakončena popisem Zpráv populační komise a jejich charakterem. Druhá část popisuje proměny ve vnímání evropské rodiny od nástupu industrializace až po nástup státního socialismu (Lenderová¹⁴, Tinková¹⁵, Allen¹⁶, Havelková¹⁷). Závěrečná část období státního socialismu je pak vlastním výzkumem založeným na interpretaci Zpráv populační komise.

⁵ Scott, J.W.: Gender: A Useful Category of Historical Analysis, *American Historical Review*, Vol. 91, No. 5 (Dec., 1986).

⁶ Bourdieu, P.: *Nadvláda mužů*. 2000.

⁷ Allen, A. T.: *Feminism and Motherhood in Western Europe, 1890–1970: The Maternal Dilema*. 2005.

⁸ Scott, J.W.: Gender: A Useful Category of Historical Analysis, *American Historical Review*, Vol. 91, No. 5 (Dec., 1986).

⁹ Havelková, H.; Oates-Indruchová, L.: *Vyvlastněný hlas: Proměny genderové kultury české společnosti 1948–1989*. 2015.

¹⁰ Vodochodský, I.: Patriarchát na socialistický způsob: K genderovému řádu státního socialismu, *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, Vol. 8, No. 2/2007.

¹¹ Dudová, R.: Interrupce v socialistickém Československu z foucaultovské perspektivy, *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, Vol. 10, No.1/2009.

¹² Nečasová, D.: *Buduj vlast, posílíš mír: Ženské hnutí v českých zemích 1945-1955*. 2011.

¹³ Heitlinger, A.: *Women and State Socialism: Sex Inequality in the Soviet Union and Czechoslovakia*. 1979.

Heitlinger, A.: *Reproduction, Medicine and the Socialist State*. 1987.

Heitlinger, A.: Framing Feminism in Post-Communist Czech Republic, *Communist and Post-Communist Studies*, Vol. 29, No. 1, pp. 17-93, 1996.

¹⁴ Lenderová, M.: Model mateřství – životadárny životaschopný stereotyp. In Řepa, Milan (ed.): *19. století v nás: Modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly*. 2008.

¹⁵ Tinková, D.: „Oddělené sféry“ – tradiční polarita nebo dědictví 19. století?. In Řepa, Milan (ed.): *19. století v nás: Modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly*. 2008

¹⁶ Allen, A. T.: *Feminism and Motherhood in Western Europe, 1890–1970: The Maternal Dilema*. 2005.

¹⁷ Havelková, H.; Oates-Indruchová, L.: *Vyvlastněný hlas: Proměny genderové kultury české společnosti 1948–1989*. 2015.

2. Metodologické ukotvení pojmu mateřství

2.1. Pojem gender

Práci zabývající se normativní podobou mateřství je nutné uvést v širším kontextu genderové analýzy, která bude tvořit základ a výchozí pozici pro práci. Poté pojednám o již vydané literatuře úzce se dotýkající genderu za socialismu. Na začátek je nutné podotknout, že pokládám genderové uspořádání za sociální konstrukt stejně jako jiní autoři zabývající se ženskou otázkou (Scott¹⁸, Harding¹⁹). Gender nemá odkazovat ke klasickému rozdělení maskulinity a feminity, ale k širším celospolečenským vzorcům připisovaných pohlaví.

Joan W. Scott shrnuje dosavadní poznání o genderu v práci *Gender: A Useful Category of Historical Analysis*. V důsledku svého bádání navrhuje zamyslet se nad subjektem, ale také nad celou organizací společnosti a vyjádřit přirozenou povahu vztahů založenou na rozptýlené sociální moci (Foucaultova teorie rozptýlené konstelace nerovných vztahů). Musíme se ptát, jak se věci udály, abychom zjistili, proč se vůbec udály.²⁰ Scott hledá příčinu a vztah ve společnosti na základě dvou rovin, které definují gender. Gender můžeme vnímat jako konstitutivní element sociálních vztahů založen na vnímaných rozdílech mezi pohlavími nebo jako primární způsob naznačení mocenských vztahů, které se můžou měnit.²¹

Zatímco Scott definuje gender na základě sociálních vztahů s rozdělením moci, tak Pierre Bourdieu analyzuje genderové uspořádání na základě zkoumání středomořského kmene kabylských Berberů představující archetyp naší evropské společnosti. Dokazuje, jak je společnost ovlivněna falonarcistním androcentrickým viděním světa. Fyzická výhoda a možnost násilí předurčily společnost k nadvládě mužů. Tento sexuální systém/řád je udržován oběma pohlavími, jelikož je pokládán za něco přirozeného. Bourdieu vidí paradox v androcentrickém vidění, které je neustále legitimizováno aktéry, samy ženy potvrzují svou roli poddaných právě přijetím norem, které jsou vštípeny do sociálního řádu světa.²² Bourdieu se ale jasně vymezuje proti esencialistickému pojetí genderu stavící na přirozených předpokladech ženského a mužského pohlaví a Michel Foucault dokonce tvrdí, že sexualita je produktem historického kontextu.²³ Žena je pojímána jako „druhé pohlaví“, jako člověk co „něco“ nemá (ženský pohlavní orgán je popisován jako prázdná nádoba). Negativní vymezení

¹⁸ Scott, J.W.: *Gender: A Useful Category of Historical Analysis*, *American Historical Review*, Vol. 91, No. 5 (Dec., 1986)

¹⁹ Harding, S.: *The Science Question in Feminism*, 1986.

²⁰ Tamtéž, s.1067.

²¹ Tamtéž, s.1067.

²² Bourdieu, Pierre: *Nadvláda mužů*, 2000.

²³ Scott, J.W.: *Gender: A Useful Category of Historical Analysis*, *American Historical Review*, Vol. 91, No. 5 (Dec., 1986), s. 1060.

ženy zmiňuje právě Bourdieu, ale především je to doména psychoanalýzy Sigmunda Freuda (kastroční komplex).

Z pohledu českých autorek Oates-Indruchová a Hana Havelková stejně jako již zmínění autoři a autorky pracují s otázkou genderu nejen na základě postavení žen ve společnosti, ale vidí gender jako soubor společenských procesů složených z kulturních, symbolických, institucionálních, nebo osobních rovin.²⁴

2.2. Různá pojetí feminismu

Ústřední téma mé práce mateřství je také jedním z hlavních témat feminismu. Pakliže jsem gender definovala jako roli vygenerovanou společenským vývojem spojenou s biologickým pohlavím²⁵, pak feminismus staví na její společenské konstrukci a vyzývá ji.

Feminismus, stejně jako jiná hnutí, má několik proudů a jednotná definice prakticky neexistuje, pokud taková je, pak je povrchní a nedostatečná, avšak feministické hnutí se shoduje na existenci strukturální nerovnosti na základě pohlaví, která je příčinou sociální systematické nespravedlnosti, a faktu, že nerovnost není biologicky daná, ale vzniká v kulturně-společenském kontextu.²⁶ Základní rozdělení, která uvádí Ann Taylor Allen v knize *Feminism and Motherhood*²⁷, jsou dvě skupiny – individualistické a vztahové feministky. Vztahová skupina zdůrazňuje solidaritu, péči a vztah muže a ženy. Vztahové feministky přikládaly mateřství roli služby státu, za kterou by ženy měly být oceněny. Rozdělení ale nalezneme více. Klasické je rozdělení na tři koncepce feminismu – egalitářské²⁸, diferenciací²⁹ a dekonstrukční³⁰.

Dalším problémem, se kterým přišla Joan W. Scott je, že feministky se samy postavily do paradoxní situace. Feminismus vyzývá genderové uspořádání a požadují genderově neutrální práva – dosažení stejných lidských a hlavně občanských práv. Občanská práva jsou spojována

²⁴ Havelková, H.; Oates-Indruchová, L.: *Vyvláštěný hlas*. 2015, s. 13-14.

²⁵ Spojitost s pohlavím není nutná a současné definice genderu počítají s transgender osobami.

²⁶ Morris, P.: *Literatura a feminismus*. 2000.

²⁷ Allen, A. T.: *Feminism and Motherhood in Western Europe, 1890–1970: The Maternal Dilemma*. 2005.

²⁸ Egalitářská koncepce vychází z myšlenek liberalismu. Jedinci mají mít stejná práva a lidská práva neznají sociálních rozdílů. Egalitářský přístup může být kritizován především diferencialisty za nedostatečné ochránění žen v jejich výjimečné pozici.

²⁹ Diferencialistická koncepce neuznává rovná práva pro všechny z důvodu nevyzdvihnutí specifčnosti žen – jejich biologické a sociální výjimečnosti. Tato rozdílnost mezi muži a ženami má být ukotvena v zákonech. Diferencialisté jsou kritizováni za diskriminační přístup k mužům. Maskulinita je často spojována s násilím.

³⁰ Dekonstrukční koncepce feminismu se snaží překonat gender. Gender je vykonstruovanou realitou, která předurčuje muže a ženy k jejich rolím. Dekonstruktivisté zahrnují do teorie i transgender osoby, které nejsou schopné se ztotožnit ani s jedním pohlavím. Nejslavnější představitelkou je Simone de Beauvoir s myšlenkou, že ženy se nerodí, ale jsou utvářeny.

s mužským elementem (Scott uvádí vojenskou službu), proto jsou feministky nuceny přijít s novou diferenciací podobou ženských práv. Tato nová ženská přirozenost ale může být ještě více opresivní a nevýhodná pro ženy. Další generace feministek podrobí kritice nastavený systém a bludný kruh se odehraje znova.³¹

2.3. Paradoxy české a zahraniční scény

Situace v českých zemích s pojmem gender je z mého pohledu problematická a provází ji mnoho paradoxů, navíc téma genderové problematiky v období československého socialismu v akademické literatuře je prozatím nedostatečně zpracované, až nyní se situace mění a vznikl první ucelený sborník Havelková, Oates-Indruchová³².

Za velmi zajímavé zdroje vznikající v minulém režimu potýkající se s tematikou žen ve společnosti a rodinnou politikou považuji práce Brejchové³³, Radvanové³⁴, Matulové³⁵, Možného³⁶ nebo Hájkové³⁷, ale je nutné brát v potaz období vzniku a s ním spojenou nesvobodu vyjadřování. Nejedná se o práce tematizující gender, jelikož socialismus nezná „kapitalistický“ pojem gender, ale o knihy pro širokou veřejnost zaměřující se na ženy na pracovišti, role žen v domácnosti apod. Výzkumné (sociologické) stati o ženách se objevují hlavně v časopise *Demografie a Sociologický časopis*. Velmi populární bylo téma rodiny a zdravého pohlavního života, stejně jako fenomén manželských příruček je zpracován mnoha autory (Plzák a další), které vycházely ve stotisícových nákladech. Pro odbornou veřejnost jsou pak určeny *Zprávy populační komise*, předmět mého zkoumání.

Po roce 1989, především v 90. letech jsme svědky antifeministického obratu. Po sametové revoluci nemohla československá společnost navázat na bohatou feministickou minulost První republiky a velká část společnosti odmítla feminismus. Jinými slovy, práci, které by se zaměřovali na gender v komunismu je pomálu. Důvod odmítnutí západního feminismu vidím ve zděděném odporu k ideologickým heslům, která feminismus používá – ženská emancipace, zrovnoprávnění žen a mužů – vyvolává v Češích negativní vzpomínky na socialistický režim.³⁸ Na západní feminismus je nahlíženo ze stereotypní pozice opomíjející diverzitu

³¹ Allen, A. T.: *Feminism and Motherhood in Western Europe, 1890–1970: The Maternal Dilemma*. 2005, s. 4

³² Havelková, H.; Oates-Indruchová, L.: *Vyvlastněný hlas*. 2015.

³³ Brejchová, Jiřina; Holečková, Božena; Košnářová, Vlasta: *Postavení žen v ČSSR*, Praha, 1962.

³⁴ Radvanová, S. a kol.: *Žena a právo*, Praha, 1971.

³⁵ Matulová, N. (pseudonym Jiřiny Šiklové); Jarošová, H.: *Žena v dnešní rodině*. Praha, 1976.

³⁶ Možný, I.: *Rodina vysokoškolsky vzdělaných manželů*. Brno, 1983.

³⁷ Hájková, E.: *Žena a ekonomika*. Praha, 1983.

³⁸ Tento negativní postoj není jen v oblasti genderové otázky, ale názory a postoje spojené se zkušeností se socialismem, přetrvávají dodnes. Pojmy jako marxismus, levice, solidarita, rovnost jsou dle mého názoru zatížené negativním dědictvím.

celého hnutí.³⁹ Často panoval názor, že rovnosti již bylo dosaženo a není nutné být feministkami a feministy. Strach ze slova feminismus, přestože se mnoho lidí s jeho obsahem ztotožňují, je pak vysvětlován na základě teorie vyprázdněného pojmu.⁴⁰

Paradoxem české posametové genderové scény je fakt, že velká část prací vychází v cizím jazyce (většinou anglický jazyk). To jen dokládá nechut našeho publika a pochopitelně touhu českých vědců zapojit se do světové feministické diskuze. Prostředí se postupem času mění a začíná být nakloněno právě pro práce o socialistické ženě na přelomu tisíciletí. Jak Ivan Vodochodský uvádí, československá genderová problematika nemá k dispozici ucelené teoretické texty z období státního socialismu, ale vychází z útržků českých a zahraničních autorů, navíc texty často pochází ze sociologického prostředí a nezabývají se více politickým uspořádáním.⁴¹

Ačkoliv výzkumníci a výzkumnice píšou v angličtině, aby měli možnost se zapojit do širší akademické rozpravy, kritizují zahraniční tvorbu zabývající se obdobím českého státního socialismu. Hana Havelková považuje nutnost prožití dané zkušenosti za esenciální pro další výzkum a varuje zahraniční autory před nahrazením vlastní zkušenosti „zažitými feministickými teoretickými koncepty“⁴², které nejsou relevantní pro socialistický státní model, poukazuje tak na slepá místa zahraniční tvorby. Není ale jasné, jestli české autorky a autoři, kteří se narodili po Sametové revoluci, mohou přinést kvalitní výzkum založený na dobových materiálech.

Hlavními předními představitelkami a představiteli českého (a slovenského) výzkumu jsou Jiřina Šiklová, Hana Havelková, Barbara Havelková, Libora Oates – Indruchová, Lubica Kobová, Alena Wagnerová, Radka Dudová, Ivan Vodochodský, Věra Sokolová, Denisa Nečasová a další.

³⁹ Heitlinger, Alena: Framing Feminism in Post-Communist Czech Republic, *Communist and Post-Communist Studies*, Vol. 29, No. 1, pp. 17-93, 1996, s. 78.

Jak Alena Heitlinger uvádí ve svém textu Framing Feminism in Post-Communist Czech Republic, ani největší osobnosti českého disentu nepodporovali feminismus. Václav Havel se vyjádřil o feminismu jako ideologii "for bored housewives and dissatisfied mistresses."

⁴⁰ Jedličková, Petra: Nevidět, neslyšet, a nedotýkat se! Feminismus jako součást demokratizačního procesu v ČR v letech 1989 až 2004 - reflexe médií. Oates-Indruchová, Libora, Šmausová, Gerlinda: *Mnohohlasem, vyjednávání ženských prostorů po roce 1989*. Praha, 2006, s. 105.

⁴¹ Vodochodský, I.: Patriarchát na socialistický způsob: K genderovému řádu státního socialismu, *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, Vol. 8, No. 2/2007, s. 34.

⁴² Vodochodský, I.: Patriarchát na socialistický způsob: K genderovému řádu státního socialismu, *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, Vol. 8, No. 2/2007, s. 34.

Zásadní přínos české genderové scéně přičítám sborníku *Vyvlastněný hlas: Proměny genderové kultury české společnosti 1948-1989* (2015). Kniha přináší nový ucelený pohled na různé aspekty života žen v socialismu (např.: ženino postavení v právním systému, ženské organizace, téma potratů, homosexuálů nebo feministických nálad ve společnosti). Kapitoly práce spojuje právě pojem vyvlastnění definovaný Havelkovou a Oates-Indruchovou. Autorky a autoři podrobují kritice pojem zestátnění genderu státní mocí – nucená emancipace shora, a přichází s teorií vyvlastnění. Předmětem zkoumání je genderová kultura založená netradičně na pluralitě aktérů.⁴³ Nucená emancipace shora je kritizována ze dvou důvodů. První důvod je decentralizace aktérů, kteří se zabývali ženskou otázkou, např. expertní komise, sociologické ústavy apod. Tito aktéři sehrávají roli mediátorů mezi politickými cíli a požadavky společnosti.⁴⁴ Druhý důvod cílí na obsah agendy, ta nejenže se logicky překrývá s marxistickými požadavky, ale reflektuje liberální feminismus První republiky.⁴⁵ Vyvlastnění pak znamená, že ženské hnutí ztrácí svůj vliv, ale expertní skupiny, kterým je agenda žen přiřknuta, jsou do značné míry autonomní, přestože ve své činnosti reflektují politické cíle. Tuto teorii vnímám jako velmi obohacující a na základě mého výzkumu Státní populační komise se jí pokusím vyvrátit či potvrdit.

Z řad zahraničních autorů je téma genderu za dob státního socialismu zpracováno především maďarskou vědkyní Evou Fodor⁴⁶, Barbarou Einhorn, Susan Gal, Gailem Klingmanem nebo Češkou Alenou Heitlinger žijící trvale v zahraničí ve Velké Británii a publikující již za dob státního socialismu. Heitlinger, přestože žije v zahraničí, má styky s českým prostředím. Její práce se zaměřují na vztah ženy a socialistické ideologie nebo reprodukční politiku, které v dobové feministické západní literatuře, i z důvodu neznalosti středoevropského prostoru, chybí. Díla Heitlinger považuji za stěžejní pro porozumění státnímu socialismu ve spojitosti s postavením ženy ve společnosti.

V kapitole „Paradoxy české a zahraniční scény“ jsem představila základní pojmy a zdroje dotýkající se tématu gender ve státním socialismu. Na české akademické scéně shledávám teoretické nedostatky koherentního přístupu k problematice. Čeští akademici (hlavně sociologové a historici) zpracovali téma žen v První republice, ale stále chybí dostatečné zmapování socialistické éry, která tak ovlivňuje myšlení společnosti i v dnešní době. Nerada

⁴³ Havelková, H.; Oates-Indruchová, L.: *Vyvlastněný hlas*. 2015, s. 10-11.

⁴⁴ Havelková, H.; Oates-Indruchová, L.: *Vyvlastněný hlas*. 2015, s. 21.

⁴⁵ Havelková, H.; Oates-Indruchová, L.: *Vyvlastněný hlas*. 2015, s. 21.

⁴⁶ Eva Fodor zkoumá především maďarské prostředí, ale uvedla jsem ji jako zajímavý komparativní zdroj

bych ale kritizovala kvalitu již vydaných prací, které pokládám za velmi dobrý základ pro další výzkum.

2.4. Zprávy populační komise

Zprávy vydávané populační komisí představují bohatý a velmi zajímavý zdroj ke zmapování období socialismu z pohledu populační politiky udávané československou vládou. Jsou to právě expertní skupiny, které se podílejí na vytváření genderové politiky státu, přičemž jejich vztah s centrální mocí se proměňuje.⁴⁷ Západní feminismus využívá model tří hlavních aktérů – stát, odborná veřejnost, ženské organizace. Jak Hana Havelková uvádí „vyjednávání mezi těmito aktéry je předmětem standardních analýz způsobů prosazování genderové politiky“⁴⁸. Problém se státním socialismem tkví ve vyvlastnění genderové politiky. Jak již bylo ukázáno výše, ženská otázka a rodinná politika (často jsou tyto dvě politiky směřovány) byla vytržena ženským organizacím a byla v plné kompetenci státní moci a oficiální ideologie, avšak v součinnosti s odbornou veřejností, jak ještě ukážu, která je používala k prosazování vlastních zájmů. Havelková využívá tvrzení Ildikó Asztalos Morellové o významu odborníků jako mediátorů, v našem případě mediátorů genderové smlouvy, „zaujímající „intermediární pozici“, která byla propojením státní ideologie a politiky se „zkušenostmi zdola“ (shop-floor experience)“⁴⁹. Dalším zásadním argumentem pro jistou autonomii na státní ideologii je doba vzniku SPOK (1957), tedy doba, kdy dochází ke zřizování dalších technokratických center. Zda tyto argumenty platí, je součástí mého zkoumání.

Havelková definuje nové roviny vztahů tří aktérů – centrální moc – ženské organizace: vyvlastnění; centrální moc – odborná obec: (de)centralizace; odborná obec – ženské organizace: substituce.⁵⁰ Vztah expertních orgánů a ženských organizací je čistě substituční z toho důvodu, že ženské organizace byly cíleně komunistickou stranou likvidovány a nově vznikající organizace, například Československý svaz žen, nebyly nikterak vlivné ani nezastupovaly hlas žen ve společnosti. ČSŽ plnil roli symbolickou, především na mezinárodních setkání ženských organizací.

⁴⁷ Havelková, H.: (De)centralizovaná genderová politika: Role Státní populační komise. In Havelková, H.; Oates-Indruchová, L.: *Vyvlastněný hlas: Proměny genderové kultury české společnosti 1948–1989*. Praha, 2015, s. 126.

⁴⁸ Tamtéž, s. 127.

⁴⁹ Tamtéž, s. 134.

⁵⁰ Havelková, H.: (De)centralizovaná genderová politika: Role Státní populační komise. In Havelková, H.; Oates-Indruchová, L.: *Vyvlastněný hlas: Proměny genderové kultury české společnosti 1948–1989*. Praha, 2015, s. 138.

Odborná veřejnost využívající sociální vědy, které byly po nástupu komunistů k moci označeny za „pavědu“, byla od poloviny 50. let využívána pro obhajobu a vysvětlení vedlejších produktů vlastní ideologie, zejména ekonomické a sociální. „Jsou tedy dobré důvody se domnívat, že moc vědecké analýzy potřebovala, stávala se na nich v mnohém závislá a delegovala na ně část odpovědnosti za svou politiku.“⁵¹ Potřeba vědeckého podložení svých rozhodnutí zapříčinilo i vznik Státní populační komise, později Vládní populační komise (1971), která zadávala a sama zpracovávala interdisciplinární výzkumy, financované ze státního rozpočtu.⁵²

Zprávy populační komise jsou vydávány pod záštitou vlády a z toho důvodu je považují za oficiální spisy přímo ovlivňující populační a rodinnou politiku. ZPK jsou veřejnosti dostupné v Národní knihovně ve formátu útlých svazků v rozsahu přibližně 150 až 200 stran. Svazek obsahuje jednotlivé zprávy vycházející v průběhu daného roku. Zprávy vycházely až 6x ročně. Naneštěstí v Národní knihovně chybí ročníky 1975, 1980, 1981. Stav zpráv je vyhovující, ale je znát jistá zašlost materiálu.

Obsah jednotlivých zpráv reflektuje, přezkoumává a doporučuje opatření v oblasti rodinného práva, populační politiky nebo demografie. Údaje a statistiky pokládám za spolehlivý zdroj informací, jelikož tato šetření byla často provedena na základě podnětu Populační komise. Nutné je ale mít stále na paměti ideologické zbarvení, které se snažím zahrnout do výzkumu a ukázat tak důsledky takového zbarvení.

2.4.1. Činnost Populační komise

Založení SPOK se diskutovalo již na 12. sjezdu KSČ v roce 1962 a 19. prosince 1962 je Státní populační komise schválena usnesením vlády č. 1157. Činnost SPOK byla na počátku své působnosti spjata se Státním statistickým úřadem, jehož přednosta František Fajfr se stal předsedou SPOK. Vzniku předchází první velký výzkum zaměřený na rodičovství, který zkoumá dopady povolení interrupcí v Československu.⁵³ Přejmenování na Vládní populační komisi úzce souvisí i s politickými událostmi a personálními změnami. Důležitým okamžikem je vyřazení populační komise z nomenklaturních funkcí.⁵⁴

⁵¹ Tamtéž, s. 132.

⁵² Tamtéž, s. 133.

⁵³ Heitlinger, A.: *Reproduction, Medicine and the Socialist State*. 1987, s. 30.

⁵⁴ Zatímco v kádrovém pořádku ÚV KSČ z roku 1963 jsou zahrnuty funkce předsedy a tajemníka Státní populační komise, nomenklatury z let 1966, 1969 a 1970 tyto pozice nezahrnují. Vycházím z poznámek vedoucího práce, jenž studoval kádrové pořádky uložené v archivních fondech ÚV K.

Komise byla složena z vědců a vědkyň z různých oborů, jmenovitě demografové, psychiatři, sexuologové, lékaři – gynekologové, sociologové, urbanisté, statistikové a další.⁵⁵ Orgán byl zřízen jako poradní orgán vlády. Jmenování a odvolávání členů je podřízeno předsednictvu vlády.

Populační komise byla i díky svému interdisciplinárnímu složení provázána s dalšími institucemi jako byly Státní statistický úřad, který stál u vzniku komise, Státní plánovací komise, Ústředí komise lidové kontroly a statistiky nebo ministerstvo zdravotnictví, později v roce 1968 dokonce komise přechází pod správu ministerstva sociálních věcí. Co se týče bližšího personálního složení, komise se skládala z 34 členů, kteří byli nominováni ministerstvy, univerzitami, výzkumnými nebo zdravotními institucemi. Předsednictví se točilo mezi představiteli Statistického úřadu, kanceláří sociálního zabezpečení a zmíněného ministerstva sociálních věcí od roku 1968, kdy ministerstvo vzniká.⁵⁶

Po přejmenování komise na Vládní populační komisi se mění i počet odborníků, ten se snižuje na 28 členů. Členové jsou dosazováni z vedoucích postů z odborů, Československé rady žen, médií, relevantních ministerstev, universit a výzkumných center nebo Socialistického svazu mládeže.⁵⁷ Důležitou změnou ve fungování je vyřazení komise z poradního klubu vlády. Nové uspořádání je spíše reprezentativního než akademicky výkonného charakteru a Sharon Wolchik vidí jasné personální vazby od konce 60. let až do konce fungování komise. Tvrdí, že se obsazení prakticky nemění a osobní vazby jsou důležitým předpokladem členství v komisi. Tyto koalice spatřuje hned v několika expertních oblastech, které determinují populační politiku.

2.4.2. Náplň a dosah práce Populační komise

Od roku 1962 vydávala SPOK šestkrát ročně svůj neprodejný bulletin, od roku 1971 tehdy již VPK omezila vydávání zpráv na dvě vydání ročně. Na počtu vydání je možné zaznamenat pokles aktivity populační komise.⁵⁸ Zprávy byly dostupné akademické obci a vládě při tvorbě stranického programu pro 12. a 13. sjezd strany (1962, 1966).⁵⁹

⁵⁵ Havelková, H.: (De)centralizovaná genderová politika: Role Státní populační komise. In Havelková, H.; Oates-Indruchová, L.: *Vyvláštěný hlas: Proměny genderové kultury české společnosti 1948–1989*. Praha, 2015, s. 143.

⁵⁶ Heitlinger, A.: *Reproduction, Medicine and the Socialist State*. 1987, s. 31.

⁵⁷ Tamtéž, s. 32.

⁵⁸ Havelková, H.: (De)centralizovaná genderová politika: Role Státní populační komise. In Havelková, H.; Oates-Indruchová, L.: *Vyvláštěný hlas: Proměny genderové kultury české společnosti 1948–1989*. Praha, 2015, s. 143.

⁵⁹ Heitlinger, A.: *Reproduction, Medicine and the Socialist State*. 1987, s. 31.

Úkolem SPOK bylo objasnit pokles porodnosti v 60. letech a navrhnout řešení této situace. Doporučení komise skutečně bylo implementováno do politik. Návrh komise na zavedení neplacené mateřské dovolené až do jednoho, případně tří let dítěte, byl skutečně uveden do praxe.⁶⁰ Dále byl přijat návrh na prodloužení placené mateřské z 18 na 22 týdnů⁶¹. Komise měla skutečně velký vliv i z důvodu plánování populační politiky státem, jak ještě ukáží.

Obsah práce komise se zaměřoval na poměrně široké spektrum otázek spojených s rodinou, například se zabývala domácími pracemi a službami, mateřstvím, dětmi, povahou pracovního trhu pro ženy, reprodukčními právy a sexualitou, potraty nebo rozvody, a dokonce podával zprávy o reprodukční a rodinné politice v zahraničí⁶². Své zprávy komise zakládala na četných a často i dlouhodobých výzkumech. Hlavní náplní výzkumu bylo hodnocení populačního vývoje, hledání spojitostí mezi populačním vývojem a demografickými, ekonomickými, sociálními a zdravotními jevy, dále plní edukativní roli ve společnosti (výchova rodiny), spolupracuje s populačními komisemi a metodicky řídí jejich chod, také informuje o poměrech v zahraničí (příklady rodinné a natalitní politiky), je poradním orgánem státních orgánů.⁶³

SPOK se roku 1963 podílel na přípravě televizního pořadu *Rodina a společnost*, který byl vysílán Československou televizí na jaře a v létě a současně byl seriál doplněn o rádiové vysílání *Intimní chvílky*.⁶⁴ Obě tyto relace reflektují oficiální stranickou rodinnou politiku.

⁶⁰ Heitlinger, A.: *Reproduction, Medicine and the Socialist State*. 1987, s. 32.

⁶¹ 13. sjezd strany řeší podobná témata spojená s rodinou a mateřstvím, kvůli neúspěchu opatření, která byla přijata pro zvýšení porodnosti. Prodlužuje se placené mateřská z 22 na 26 týdnů a pro samoživitelky a ovdovělé ženy až do délky 35 týdnů. (Heitlinger, A.: *Women and State Socialism: Sex Inequality in the Soviet Union and Czechoslovakia*. 1979, s. 181.)

⁶² Výzkumníci ve ZPK do 70. let podávali časté informace o zkušenost západních zemí. Po roce 1970 se zahraniční zprávy omezují jen na SSSR.

⁶³ Zprávy státní populační komise, 1963, roč.2. , str.1

⁶⁴ Heitlinger, A.: *Women and State Socialism: Sex Inequality in the Soviet Union and Czechoslovakia*. 1979, s. 181.

3. Mateřství v průběhu času

3.1. Vývoj konceptu rodiny a mateřství

Není pochyb o neustálých změnách ve vnímání role ženy jako matky, jedná se o velmi komplexní otázku, do které se promítá mužská dominance nad ženou, společenský, historický nebo ekonomický vývoj. Na dostupné literatuře se pokusím zachytit vývoje, jak jej nastínili autoři. Součástí kapitoly je i právní shrnutí pozice matky, dítěte, otce a obecně celé rodiny v českých zemích a následně v Československu⁶⁵.

Společenský řád odkazuje na údajnou biologickou premisu o slabosti žen a fyziologické výhodě muže. Na základě této premisy je pak vystavěn náš genderový systém udržovaný stavbou jazyka a vědomým nebo nevědomým souhlasem s nastaveným řádem oběma pohlavími (Bourdieu⁶⁶). Mateřství je ve společnosti orientované na výdělečnou činnost vnímáno jako slabost, jako proces, který ohrožuje ženinu schopnost se plně zapojit do veřejného světa.

Mateřství v dnešní době, již od 19. a hlavně ve 20. století, je spojováno s mateřskou láskou. Správná žena touží po dítěti, dnes mluvíme o pověstných tikajících hodinách, a cítí k dětem bezmeznou oddanou mateřskou lásku. Avšak je dokázáno, že koncept mateřské lásky je moderním konceptem a láska k dětem nebyla vždy tak explicitně dávana najevo. Musíme si položit otázku do jaké míry je mateřství skutečně instinktem a do jaké míry sociálním konstruktem.

Rodina prošla s nástupem novověku radikální proměnou. Stejně jako ve výrobních vztazích, se změny udály uvnitř rodiny. Následující kapitola má nastínit zásadní zlomové okamžiky ve vnímání rodiny, především v 19. a 20. století. Z důvodu časového vymezení tématu popisují nukleární rodinu – muž, žena a děti.

Říká se, že rodina je základ státu a já s tímto tvrzením souhlasím, ale toto tvrzení s sebou nese mnoho konotací, jak ukážu níže. Rodina ve středověku v preindustrializované době byla samostatnou uzavřenou ekonomickou výrobní jednotkou. Zásadní změny rodina prožívá v 18. století, kdy je zaváděna povinná školní docházka, v českých zemích Marií Terezií, a výchova dětí je částečně odtržena od rodiny a spojena se státem. Stát tak dostává jednu z prvních možností, jak zasahovat do fungování a formování rodiny. Rodiny byly početné, i kvůli vysoké úmrtnosti dětí, ale děti byly brány jako ekonomická výpomoc rodičům.

⁶⁵ Úzký výběr zaměřený na české a slovenské země je vybrán z důvodu zaměření a také rozsahu práce.

⁶⁶ Bourdieu, P.: *Nadvláda mužů*. 2000.

Téma mateřství se v 17. a 18. století zmiňuje i ve filozofii. Hobbes přichází s tím, že mateřství není instinkt ani láska, ale racionální kalkul přežití matky.⁶⁷ Naopak Rousseau udělal z mateřství společenskou hodnotu. Mateřství přestalo být instinktivní a začalo být něčím, čemu je třeba se naučit. Žena je primárně definována ve společnosti jako matka a mateřství si získává úctu a zasluhuje své postavení.⁶⁸ Žena jako matka zasluhující si své postavení ve společnosti je klasickým fenoménem v 18., 19., ale i 20. století.

3.1.1. Industrializace

Industrializace a nástup kapitalismu není jen mezníkem ve výrobních vztazích, ale dopadá i na podobu rodiny. Model oddělených sfér v 19. století, jak říká Tinková⁶⁹, jen vytvořil a petrifikoval ideál ženy v soukromé sféře. Oddělené sféry jsou „aktuální a živé a někdy se můžou jevit jako nadčasové a přirozené.“⁷⁰ Hlavní problém subordinace žen a jejich marginalizace leží právě v jejich esencionalizaci.

Mnoho myslitelů liberalismu jako jsou Tocqueville, Ruskin, Carlyle či Comte přisuzovali ženám „přirozené“ místo ve společnosti.⁷¹ Koncept oddělených sfér ospravedlnil německý filozof Hegel, „který rozdělil prostor na veřejný a domácí na základě dvou racionalit – veřejná směřující k racionalitě, realizující se ve státu, vědě a práci, druhá zakotvená v pasivitě a konkrétní individualitě, obrácenou k rodině a mravnosti.“⁷² Ženy se navíc, díky mateřství, jevily jako slabší a fyzicky náchylnější k nemocem, proto nebylo žádoucí zahrnout ženy do veřejného života, a proto jim byla přenechána starost o domácnost a děti. John Stuart Mill jako jediný liberální teoretik se vymezil „přirozené domestikaci žen“ a stal se obhájcem práv žen.

Společenský diskurz formován filozofy a politiky jen podporuje vyloučení žen. Nejenže ženy zastávají hůře placená místa, ale občanství a v obecném slova smyslu veřejná sféra je výlučně mužskou záležitostí⁷³. Muži sami se učí novému postavení a maskulinita dostává novou formu. Pro ženu nové uspořádání znamená uvěznění ženy doma z důvodu nástupu emocionálního přístupu k rodině.

⁶⁷ Allen, A. T.: *Feminism and Motherhood in Western Europe, 1890–1970: The Maternal Dilemma*. 2005, s. 10

⁶⁸ Lenderová, M.: Model mateřství – životadárný životaschopný stereotyp. In Řepa, Milan (ed.): *19. století v nás: Modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly*. Praha, 2008, s. 471.

⁶⁹ Tinková, D.: „Oddělené sféry“ – tradiční polarita nebo dědictví 19. století?. In Řepa, Milan (ed.): *19. století v nás: Modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly*. Praha, 2008, s. 458.

⁷⁰ Tamtéž, s. 458.

⁷¹ Tamtéž, s. 459.

⁷² Lenderová, M.: Model mateřství – životadárný životaschopný stereotyp. In Řepa, Milan (ed.): *19. století v nás: Modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly*. Praha, 2008, s. 473

⁷³ Výlučnost občanství pro muže se objevuje v mnoha dílech (Allen, 2005; J.W. Scott, 1986)

Industrializace, kapitalismus, urbanizace a další společenské faktory změnilly výrobní vztahy nejen pro muže, ale i pro ženy. Ženy pracovaly i v dobách minulých, ale, jak bylo řečeno, výrobní jednotkou byla rodina, teď se ženy dostaly mimo domov. Naneštěstí industrializace jen podpořila ekonomický úpadek žen a často byly ženy nuceny zastávat podřadná, hůře placená místa, navíc nepravidelná práce představovala jen občasný příspěvek do rodinné pokladny a byla vnímána jako neslučitelná s domácí úlohou žen.⁷⁴ Ženy, přestože byly nuceny pracovat kvůli ekonomickým důvodům, byly samotnými muži vylučovány z lukrativních zaměstnání a nelze si nevšimnout, že typ práce svěřený ženám navazoval na domácí práce – textilní výroba, později ženy vyučují ve školkách a školách – mužské práce jsou jim zapovězeny.

Emocionální obrat, jak jsem jej pojmenovala, můžeme pozorovat od konce 18. století. Objevuje se „buržoazní“ koncept manželství spojený s láskou. Měšťanský model rodiny, která nepovažuje děti za ekonomickou výpomoc, ale páry si pořizují děti v láskyplném manželství, kde je dětem věnována odpovídající péče. Monogamní a na lásce založený svazek zastává i Engels.⁷⁵ Redefinovaná péče o děti se mění v oddanost a je odměněna emociální satisfakcí rodičů.⁷⁶ Tuto romantizující teorii popisuje Allen, Shorter⁷⁷ nebo Bedřich Engels. Na emociálním obratu je zřetelně vidět ovlivnění podoby rodiny a mateřství společenských diskurzem. Obrat se odehrává v období romantismu, které se vyhraňuje proti osvícenskému pojetí rozumu a vyzdvihuje iracionální cit jako je třeba láska.

Redefinovaná podoba rodiny se zákonitě promítne do porodnosti. Na konci 19. a počátku 20. století mluvíme o demografické tranzici, kdy rapidně klesá porodnost. Vysvětlení jsou dvě. Početné rodiny, díky zlepšující se ekonomické situaci, lepší zdravotní péči pro novorozence a starší děti a urbanizaci, mizí. Druhé vysvětlení Hughu Cunnighamovi vidí příčiny v kultuře, jak jsem ji popsala výše, a potvrzuje můj předpoklad podřízenosti normativní podoby rodiny společenskému diskurzu.

Lenderová ve svém článku *Model mateřství – životadárný a životaschopný stereotyp* popisuje čtyři typy matek v 19. století objevující se v dobové literatuře a médiích. Matka *obětavá* byla žena v domácnosti na plný úvazek, rodina byla zajištěná, je zde vidět posun od

⁷⁴ Tinková, D.: „Oddělené sféry“ – tradiční polarita nebo dědictví 19. století?. In Řepa, Milan (ed.): *19. století v nás: Modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly*. Praha., 2008, s. 463.

⁷⁵ Heitlinger, Alena: *Women and State Socialism: Sex Inequality in the Soviet Union and Czechoslovakia*. 1979, s. 19.

⁷⁶ Allen, A. T.: *Feminism and Motherhood in Western Europe, 1890–1970: The Maternal Dilemma*. 2005, s.10.

⁷⁷ Shorter, E.: *The making of Modern Family*. New York, 1975.

biologické úlohy k té společenské, přestože bylo mateřství tohoto typu oslavováno, nebylo vnímáno jako práce. Matka *sedmibolestná* navazuje na Mariánský kult obětavé matky vycházející z křesťanství. „Bolest jako atribut ženství je dána už dospíváním, prostor jí dává těhotenství a porod, který byl skutečně po první polovinu 19. století často rizikovou záležitostí.“⁷⁸ *Pracující* matka jako třetí typ je žena donucena pracovat, avšak dává všanc zdraví svého dítěte. Poslední typ matky - „moderní“ - se objevuje v 19. století zřídka a odpovídá současnému ideálu matky, která nejenže naplňuje atributy prvního typu, ale oplývá schopností se vcítit do dítěte.⁷⁹

V českých zemích je téma mateřství a rodiny spjato s ženskými hnutími. Argumentační rámce v české historiografii v dílech autorů zabývajících se ženskou otázkou v 19. a 20. století, rozdělila Hana Havelková do pěti různých konceptů⁸⁰. Jedním z nich je právě „delikátní“ vztah mezi feminismem a nacionalismem, nebo rétorika „okraje Evropy“, kdy pro české muže byl pokrokový přístup k ženské otázce nástrojem komunikace s vyspělejší západní Evropou. V českém prostředí se obránci ženských práv rozdělili do dvou táborů. První měšťanský tábor (Krásnohorská, Světlá, Náprstek a další) hájí individuální práva žen, z mého pohledu nedostatečně z důvodu podřízení otázky ženské otázky české – zde je jistá korelace s marxistickou teorií, která podřizuje ženy zájmům celého dělnictva. Už v 18. a 19. století české ženské organizace jsou v součinnosti s otázkou českou. Pro občanské hnutí je příznačný maternalismus – mateřství je spojováno s výchovou českých mužů a žen. Druhý tábor dělnický pak hájí zájmy podřadných žen, a ještě k tomu dělnic – žen, které žijí ve společnosti s měšťanským ideálem rodiny, ale v jiných socioekonomických podmínkách. Dělnické hnutí (Hajn, Máchová) usiluje o rovnost žen na úrovni třídy.

3.1.2. 20. století v českých zemích

Minulé 20. století si od začátku nese s sebou mateřské dilema. S odkazem na 19. století, kdy se prohlubuje propast mezi veřejným a soukromým rodinným životem, začíná století dvacáté na jedné straně maternalismem – příklon k mateřství jako hlavní náplň žen, ženy jako

⁷⁸ Lenderová, M.: Model mateřství – životadárný životaschopný stereotyp. In Řepa, Milan (ed.): *19. století v nás: Modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly*. Praha, 2008, s. 476.

⁷⁹ Tamtéž, s. 475-477.

⁸⁰ První koncept Okraj Evropy pojímá českou ženskou otázku jako středoevropský mužský nástroj komunikace s mužskými kolegy ze západní Evropy. Delikátní vztah feminismu a nacionalismu – druhý koncept kritizuje české ženy za podřizování ženské otázky otázkou národní, a to nejen po rozpadu Rakouska-Uherska. Třetí koncept Nové začátky vysvětluje, že každá „revoluce“ přináší s sebou genderovou rétoriku. Předposlední koncept Postkoloniální reakce se částečně překrývá s předchozím konceptem nových začátků, ale s akcentem odmítnutí importovaných hodnot (antifeministický obrat po Sametové revoluci). Poslední koncept je koncept Modernizace „zastřešuje řadu dílčích procesů jako je industrializace, generalizace trhu, urbanizace, demokratizace, proměna religiozity...“ (Havelková, H.: *Konec idyly?*, 2007)

matky plnící svou občanskou a společenskou službu a na straně druhé začínající kritikou mateřství jako jediného naplnění života ženy.

Pokud vidím nedostatky ve zpracování tématu genderu ve státním socialismu, pak je mateřství zcela opomenuto. Výjimku tvoří sborník *V bludném kruhu: mateřství a vychovatelství jako paradoxy modernity*⁸¹ a *Iluze spásy*⁸². Ze zahraniční tvorby je nutné vyzdvihnout Ann Taylor Allen: *Feminism and Motherhood* (2005), kdy Allen shrnuje vztah feminismu a mateřství od roku 1890-1970 definovaný jako mateřské dilema. Mateřské dilema, jak jej popisuje Allen prostupuje celé minulé století a staví na možnosti volby. Dilema vzniká ve chvíli, kdy ženy pod tíhou feministické „lobby“ (přibližně v 70. letech 20. století) odmítnou mateřství jako hlavní náplň svého života. Ženy mají možnost volit mezi vlastní autonomií a být matkou. Dilema může být vyřešeno za předpokladu zlepšení socioekonomické situace ženy, poté mateřství opět může být vnímáno v pozitivním slova smyslu, a ne jako ostrakizování a vyloučení žen. Autorka porovnává státy západní Evropy, jmenovitě Velká Británie, Francie, Itálie, Nizozemí, Německo a částečně skandinávské země. Případ střední Evropy vidím jako jedinečný kvůli odchylkám v dějinném vývoji, a tudíž teorii Allen musím odmítnout pro potřeby své práce.

20. století je poznamenáno hned na začátku První světovou válkou. Pro ženy znamenala nutnost zapojit se do pracovního procesu a do značné míry nahradit muže. Nejenže válka přinesla technické vymožitky, ale po první světové válce se v mnoha zemích uzákonuje volební právo pro ženy. Zisk volebního práva pro ženy po válce ale není samozřejmostí pro všechny státy, záleželo i na statusu země po válce. Nově vzniklé Československo s feministickou minulostí uznává všeobecné volební právo a předbíhá tak o několik desítek let západní tradiční feministickou Francii. Volební právo ale bylo jen začátek požadavků feministek za První republiky, přestože se většina z nich nenaplnila až do komunistické éry.

Zákony nově vzniklého Československého státu byly přejaty recepční normou z dob Rakouska-Uherska, tedy i zákony ustanovující postavení ženy jako matky v rodině. Rovnost mužů a žen byla zakotvena ve Washingtonské deklaraci práv vznikajícího Československého

⁸¹ Hanáková P.; Heczková L.; Kalivodová E.: *V bludném kruhu: mateřství a vychovatelství jako paradoxy modernity*. Slon, 2007.

⁸² Bahenská, M.; Heczková, L.; Musilová, D.: *Iluze spásy: České feministické myšlení 19. a 20. století*. 2013.

státu z 18. října 1918. nově vydaná Ústava 1920 taktéž zahrnovala rovnost obou pohlaví a zakotvila volební právo pro ženy.⁸³

Přes nové demokratické uspořádání a „volný“ vstup pro ženy do veřejného života, ženy stále pociťovali silnou diskriminaci. Požadavek na manželskou reformu z roku 1918 je toho důkazem. Doposavad trvalo právní opatření upravující manželství z roku 1811 s pozdějšími novelami a z toho důvodu bylo nutné rodinnou situaci řešit. Zákoník z roku 1811 stavěl ženu potažmo matku v rodině do velmi nevýhodného podřízeného postavení. Muž byl oficiálně hlavou rodiny určující bydliště, vedení domácnosti, vyživování dětí nebo držitelem majetku – právní institut První republiky neznal společné jmění manželů. Tento stav se mění až v roce 1948 přijetím nové Ústavy.⁸⁴

První světová válka přinesla nové poměry, které musely být právně ošetřeny. Za války docházelo k častým odlukám manželů, následně nalezení nového partnera a případně nemanželské děti. Matka je stále v této době vnímána jako ctnostná vdaná žena a nemanželské dítě je nelibě přijímáno. Reforma manželského práva byla skutečně provedena. Je nově povolen rozvod jak církevních, tak civilních sňatků, ale ve skutečnosti se reálná pozice žen v manželství potažmo rodině nemění. Muž zůstává hlavou rodiny, žena si bere po svatbě jeho příjmení a je vnímána jako pečovatelka o děti, na které má nově ze zákona nárok.⁸⁵

⁸³ Havelková, B.: Genderová rovnost v období socialismu. In Bobek, M; Molek, P; Šimíček, V. (eds.): Komunistické právo v Československu. Kapitoly z dějin bezpráví. Brno: Mezinárodní politologický ústav, Masarykova univerzita, 2009, s. 187.

⁸⁴ Havelková, H.; Oates-Indruchová, L.: *Vyvláštěný hlas*. 2015, s. 48-49.

⁸⁵ Heitlinger, Alena: *Women and State Socialism: Sex Inequality in the Soviet Union and Czechoslovakia*. 1979, s. 135-136.

4. Normativní mateřství v československém socialismu

4.1. Mateřství ve státním socialismu

Marxistická ideologie je oficiální doktrínou státně-socialistických států, a v klasické literatuře marxismu v podání Engelse a Bebel, byl ženské otázce věnován dostatečný prostor, ale samotný Marx se mu vyhýbal.

Pro marxismus zásadní práce Engelse *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu* publikovaný poprvé v roce 1884 pokládá základy ženské marxistické emancipační strategie. Myšlenka díla spočívá v nastolení přirozené rovnosti mezi muži a ženami po překonání kapitalismu.⁸⁶ Engels spojoval reprodukční režim s organizací výroby.⁸⁷ Spojitost podřízenosti žen s kapitalismem považují za chybný, jelikož k opresi docházelo již v předkapitalistické společnosti. Podle Engelse jsou ženy vyloučeny v kapitalistické společnosti z veřejné sféry a je jim znemožněno pracovat venku. V socialismu Engels navrhuje navrácení žen do veřejného života.

K navrácení žen do pracovního života dojde v 50. letech, ale již nedojde k naplnění ideální socializace domácí práce, kdy by žena byla skutečně osvobozena, naopak je zatížena dvojitým břemenem.⁸⁸ Období státního socialismu měnilo v průběhu času svou rétoriku nebo jinak řečeno argumenty o dosažení rovnosti mužů a žen. Je nutné ještě podotknout, že socialistická ideologie neužívala pojmu feminismus či gender kvůli imperialistickému původu pojmů.

Při výběru dvou zkoumaných období v bakalářské práci vycházím z rozdělení období Státního socialismu navrženého Barbarou Havelkovou. Ta jej rozdělila na tři části – první je období zrovnoprávnění (1948-1962), druhé období reflexe (1963-1968), třetí období rodiny (1968-1989). Havelková⁸⁹ není první, kdo pracuje s různým časovým dělení daného období (Scott⁹⁰, Vodochodský⁹¹), ale tito autoři pracují jen se dvěma obdobími (emancipační a konzervativní). Havelková vycházející z právního postavení žen, je proto obohacující autorkou a jen nahrává mé hypotéze možnosti zachycení politické změny v normativním pohledu na mateřství. Normativní náhled na mateřství není jen samostatná otázka starosti o dítě, ale je důsledkem sociálního smýšlení o ženě, o jejích právech a povinnostech. Dalším

⁸⁶ Tinková, D.: „Oddělené sféry“ – tradiční polarita nebo dědictví 19. století?. In Řepa, Milan (ed.): *19. století v nás: Modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly*. Praha., 2008, s. 460.

⁸⁷ Tamtéž, s. 460.

⁸⁸ Heitlinger, A.: *Women and State Socialism: Sex Inequality in the Soviet Union and Czechoslovakia*. 1979, s. 18.

⁸⁹ Havelková, H.; Oates-Indruchová, L.: *Vyvlastněný hlas*. 2015, s. 46.

⁹⁰ Scott, H.: *Does Socialism Liberate Women?: Experiences from Eastern Europe*. 1974.

⁹¹ Vodochodský, I.: Patriarchát na socialistický způsob: K genderovému řádu státního socialismu, *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, Vol. 8, No. 2/2007.

problematickým bodem v politice státního socialismu je slučování dvou politik – rovnosti mužů a žen a rodinné politiky. Neodmyslitelně spolu politiky souvisí, a jak se domnívá Allen, překonání ekonomických a sociálních rozdílů mezi muži a ženami pomůže k vyřešení mateřského dilema, ale zároveň automaticky definují ženu jako matku.

4.2. Nástup státního socialismu

Po nástupu komunistů k moci v únoru 1948 byl cíl vytvoření nové společnosti, nového socialistického člověka. Jak jsem již řekla, komunisté chtěli ovládnout všechny aspekty života⁹², proto je logické, že k zásahu dojde především v rodinném právu. Ústava z 9. května 1948 stejně pak jako druhá Ústava z roku 1960 zakotvovala rovnost pohlaví a jejich stejného přístupu ke vzdělání, povoláním, úřadům a hodnostem, stejně tak stejné postavení v rodině.⁹³ Rodina je držitelem norem a nositelem hodnot. Přes snažení a dlouhou tradici ženských organizací se ženám v První republice dostalo politického práva, ale v rodinném právu stále byly podřízené „hlavě rodiny“. Navrhovaná reforma zákona o rodině nikdy neprošla a ženy se dočkaly právní rovnoprávnosti až v roce 1948. Paradoxem státního socialismu je legitimizace liberálních feministických požadavků, ať už se jedná o velmi pro ženy výhodnou rodinnou politiku nebo pracovní uplatnění žen. Z právního pohledu získala žena přijetím nové Ústavy v roce 1948 faktickou rovnost v manželství. Muž jako hlava rodiny byl právním institutem zrušen, dále žena nabývá práva na společný majetek, manželské a nemanželské děti jsou v rovnoprávnosti a poprvé se setkáváme s vyživovací povinností k dětem a matce po rozvodu rodičů, který byl jinak častou příčinou chudoby žen samoživitelek.⁹⁴ Obecně lze říci, že ženy po válce se musely vypořádat s novým postavením a možnostmi, které se jim nabízely, třebaže zde byly společenské překážky, které by ženy musely překonat.

Ovšem zavedením nového zákona o rodině nedojde k okamžité změně ve společenském diskurzu, jak dokládá Zdeňka Patschová ideál nové rodiny proto částečně selhává. „Děti svobodných matek byly stále vnímány jako společenské zlo a kapitalistický přežitek, uzavírání sňatků bylo interpretováno jako důkaz „dobrých hospodářských a politických poměrů“ a soudy měly instrukce bránit „neuváženým a lehkomyšlným rozvodům“.“⁹⁵

⁹² Reprodukční chování je věcí veřejnou, nikoliv soukromou, jak je tomu v zemích západních. Jechová (2009) to přičítá i vzniku interrupčních komisí, které řeší chtěné ukončení těhotenství.

⁹³ Havelková, B.: Genderová rovnost v období socialismu In Bobek, M; Molek, P; Šimíček, V. (eds.): *Komunistické právo v Československu. Kapitoly z dějin bezpráví*. Brno: Mezinárodní politologický ústav, Masarykova univerzita, 2009, s. 188.

⁹⁴ Havelková, H.; Oates-Indruchová, L.: *Vyvlastněný hlas*. 2015, s. 49-50.

⁹⁵ Havelková, H.; Oates-Indruchová, L.: *Vyvlastněný hlas*. 2015, s. 51.

Dalším zásahem do rodinného života je nutnost pracovat. Ta je způsobena jak socialistickou ideologií odmítající nezaměstnané „příživníky“, ale také ekonomickou krizí po válce. Práce žen byla obhajována zrovnoprávněním s muži.⁹⁶ Zapojení žen do práce s sebou ale neneslo vyrovnání platů a neřeší ani vertikální či horizontální segregaci v povoláních⁹⁷, přestože v roce 1961 43,4 % pracujících byly ženy⁹⁸. Je však nutné podotknout, že ženy měly možnost volby, zda budou pracovat či nikoliv. Mnoho žen za socialismus zůstalo v domácnosti. V roce 1962 bylo zaměstnáno z celkového počtu žen 38,3 %.⁹⁹ *Zprávy populační komise (ZPK)* se často zabývaly otázkou, zda a za jakých okolností se zaměstnané ženy po mateřské dovolené rozhodnou vzít neplacené další volno. Šetření ukázalo, že až jedna třetina žen po mateřské dovolené se rozhodne zůstat doma, druhá třetina se vrátí do zaměstnání po 18 týdnech mateřského volna a třetí třetina si vezme další neplacené volno. Ženy, které se nevrátily po skončení mateřského volna do práce, uváděly důvod především nedostatečné množství zařízení pro děti nebo nevoli muže k ženině práci. Naopak důvodem pro návrat do zaměstnání byla finanční situace rodiny. Rodiny byly závislé na obou příjmech a prozatím nedostatečné ohodnocení mateřství neumožňovalo mnoho ženám zůstat doma a pečovat o dítě. Častěji se vracely ženy s vyšší kvalifikací, tudíž platem a vzděláním.¹⁰⁰

Ochrana ženy v době těhotenství a následně v mateřství je jednou z výsad státního socialismu. Mateřská dovolená byla v období státního socialismu velmi časově i finančně štedrá v porovnání se západními státy. Od roku 1950 ženy mohly čerpat osmnácti týdenní mateřskou dovolenou. „Co se týká práva sociálního zabezpečení, porodné a peněžité pomoci v mateřství po dobu 18 týdnů byly zavedeny v roce 1948. V rámci nemocenského pojištění byla ženám garantována plně hrazená lékařská a porodní péče v nemocnicích i doma, bezplatně poskytována byla rovněž pro novorozence.“¹⁰¹ Dalším posunem byla možnost dalšího neplaceného volna zavedeného v listopadu 1962. Ženy dostaly možnost zažádat o další rok s dítětem doma. SPOK vnímá toto opatření pozitivně a velmi přínosné jak pro matku, tak pro dítě, které není umístěno do dětských zařízení. Na druhé straně zaměstnavatel vidí další neplacené volno jako komplikaci, kdy si musí hledat náhradu za matku.

⁹⁶ Jechová, Květa: Matky a děti, chtěné i nechtěné. Mateřství v reálném socialismu. In Tůma, Oldřich; Vilímek, Tomáš (eds.): *Opozice a společnost po roce 1948*. Praha, 2009, s. 22.

⁹⁷ Havelková, H.; Oates-Indruchová, L.: *Vyvlastněný hlas*. 2015, s.55.

⁹⁸ Wynnyczuk, V.: Zaměstnaná žena ve světle statistiky. *Zprávy SPK*, 1963, č.4, s.33.

⁹⁹ V produktivním věku 15-54 bylo zaměstnáno 63,6%, 5,8% studovalo a 2,2% bylo v učebním poměru. (Janderová, M., Poláček, J.: Zaměstnanost žen. *Zprávy SPK*, 1964, č. 2)

¹⁰⁰ Prokopec, J.: Průzkum státní populační komise o mateřské dovolené. *Zprávy SPK*, 1963, č.4, str. 34.

¹⁰¹ Havelková, H.; Oates-Indruchová, L.: *Vyvlastněný hlas*. 2015, s. 56.

Novinkou v komunistickém režimu ve srovnání s První republikou je nárůst zařízení pro děti, aby se matky mohly vrátit zpět do pracovního procesu. Tím je částečně naplněn požadavek na socializaci domácnosti, kdy byla kolektivní výchova považována za přínosnou, jak pro děti, tak pro pracující matky.¹⁰² Největší nárůst počtu především jeslí a v menší míře školek¹⁰³ zaznamenáváme v 50. letech, kdy stát potřeboval z ekonomických a ideologických důvodů zapojit ženy do práce a usnadnit jim tak péči o malé děti, navíc kolektivistická péče o děti byla vnímána velmi pozitivně, na rozdíl od 60. let. Tento posun je patrný již ze ZPK z roku 1963.¹⁰⁴ Naneštěstí počet předškolních zařízení není stále vzhledem k počtu zaměstnaných žen nedostatečný a ženy jsou často nuceny zůstat doma s dětmi. Požadavek socializace služeb pro matky zůstává nenaplněn.

4.2.1. Reprodukční a sexuální politika

Neopomenutelnou událostí, zasahující do práv ženy, se roku 1957 stala legalizace umělého přerušování těhotenství z jiných než zdravotních důvodů. Do té doby byla interrupce trestným činem. Zásahy do reprodukčního chování jedince, jak jsem již ukázala a ještě ukážu, je typickým rysem pro nedemokratické režimy. Demografie se stává v socialistických státech přímo vědeckou záležitostí zohledňující ekonomické, geografické a sociologické aspekty, navíc je demografie podřízena ekonomickému plánování.¹⁰⁵

Radka Dudová¹⁰⁶ na vývoji zákona o umělém přerušování v Československu studuje povahu státní moci, k čemuž využívá teorii *gouvernementality* Michela Foucaulta. Tvrdí, že státní moc disciplinuje a vychovává své občany podle potřeby.¹⁰⁷ Argumenty pro a proti umělému přerušování se v průběhu času lišily a odpovídají socioekonomickým problémům daného období. Při projednávání zákona o legalizaci interrupcí v roce 1957 se zdůrazňuje zdraví ženy, která je ohroženo neprofesionálním ukončením těhotenství¹⁰⁸, na druhou stranu byly ustanoveny interrupční komise, které měly předcházet lehkovážným interrupcím, jelikož i umělé přerušování těhotenství pod dohledem lékaře znamená možné ohrožení zdraví ženy,

¹⁰² Heitlinger, A.: *Women and State Socialism: Sex Inequality in the Soviet Union and Czechoslovakia*. 1979, s. 169.

¹⁰³ Počet školek rostl již za první republiky. V roce 1921 bylo v Čechách 543 a na Moravě 418 školek, zatímco v roce 1937 bylo v Československu na 2713 školek. (Heitlinger, 1979, s. 168)

¹⁰⁴ Prokopec, J.: Průzkum státní populační komise o mateřské dovolené. Zprávy SPK, 1963, č.4, str. 34.

¹⁰⁵ Heitlinger, A.: *Reproduction, Medicine and the Socialist State*. 1987, s. 34.

¹⁰⁶ Dudová, R.: Interrupce v socialistickém Československu z foucaultovské perspektivy, *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, Vol. 10, No.1/2009.

¹⁰⁷ Tamtéž, s. 26.

¹⁰⁸ Nelegální ukončení těhotenství bylo obecně známým problémem. Ženy byly často ohroženy nekvalifikovaným zákrokem na zdraví.

které by se mohly stát do budoucna matkami.¹⁰⁹ Ženy tak byly pojmány jako neschopné nést odpovědnost za rozhodnutí o svém těle. Nesamostatnost ženy a možnost svobodně rozhodovat o svém těle není záležitostí jen 50. let, ale i v na konci 60. let po více jak 10 letech legálních interrupcí, se v polovině případů setkáme s názorem, že žena by neměla sama činit taková rozhodnutí.¹¹⁰

Zákon o interrupcích prochází modifikacemi. První přichází v roce 1961, v době, kdy se snižuje porodnost a stát určuje počet interrupcí schválených komisí. Druhá změna přichází hned rok nato. Mění se složení komise, odborná komise je nahrazena politickou (v komisi sedí jediný lékař – gynekolog). Navíc je interrupce omezena na časové rozmezí 12 týdnů těhotenství a je zaveden poplatek 200–500 Kčs.¹¹¹ Přes uvedená opatření čísla interrupcí stále stoupají. Za vinu je dávana nedostatečná výchova k rodičovství a chybějící informace o antikoncepci. S nástupem normalizace a podporou propopulační politiky je zpřísněn přístup interrupčních komisí (1973). Dudová si všímá nové zcela opačné argumentace. Interrupce je vnímána jako ohrožení zdraví žen a hrozba pro rozvoj populace. „Je důležité zdůraznit, že přerušení těhotenství bylo od počátku konstruováno jako záležitost výhradně ženy (podobně jako celá sféra péče o děti) – žena podávala žádost, žena předstupovala před komisí, byla komisí náležitě „poučena“ a zaplatila poplatek. Mužská odpovědnost za reprodukční chování tak byla minimalizována.“¹¹²

Zákon doznal změny až v roce 1980 a nakonec byl 1986 po pětileté debatě neefektivnosti komisí zrušen. Nový zákon tak platí dodnes a interrupce jsou prováděny na základě žádosti ženy, za předpokladu, že těhotenství netrvá déle než 12 měsíců a žena má trvalé bydliště na území ČSSR.¹¹³

4.3. 60. léta a Pražské jaro

Má práce má dva hlavní aspekty. Jeden je politický reflektující historické události a druhý zase společenské změny. Z toho důvodu přicházím i se dvěma definicemi události 60. let, které ale spolu úzce souvisí.

¹⁰⁹ Dudová, Radka: Interrupce v socialistickém Československu z foucaultovské perspektivy, *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, Vol. 10, No.1/2009, s. 28-29.

¹¹⁰ 1969, č.1, Současné postoje českých žen k možnosti legálního přerušení těhotenství, Dr. Jiří Prokopec

¹¹¹ Dudová, R.: Interrupce v socialistickém Československu z foucaultovské perspektivy, *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, Vol. 10, No.1/2009, s. 30.

¹¹² Tamtéž, s. 31

¹¹³ Tamtéž, s. 32

Stejně jako Pražské jaro nepřichází ze dne na den, ani se tak neděje v případě sociálních změn. Jak již bylo řečeno, stavím na rozdělení státního socialismu Barbary Havelkové. Předchozí část pojednává o období zrovnoprávnění odrážející stádium nastolování socialistického režimu. Tato část „reflexe“ (1963-1968) zaznamenává změny ve společnosti jak politické, tak změny společenského diskurzu a změn v sociální politice. Rok 1963 je milníkem pro rodinu. Je schválen nový zákon o rodině a XII. Sjezd KSČ zavádí pozitivní opatření v mateřství. Období reflexe je silně ovlivněna nepříznivými demografickými jevy, především nízkou porodností.

Časové vymezení Pražského jara je poměrně složité. Pro účely práce budu pracovat se širším vymezením Pražského jara, a to celé období, kdy společnost tenduje k liberalizaci (díleč reformy v různých oblastech – řízení hospodářství, rozvoj kontrolního systému, justice nebo v kultuře¹¹⁴). Zdeněk Mlynář popisuje původní záměr reformních komunistů jako snahu o změnu z totalitního režimu plně podrývající jakoukoliv formu pluralismu „a vyznačující se nedemokratickým centralizovaným rozhodováním prakticky všech životních otázek společnosti“¹¹⁵ na systém, kde se podílí na politickém rozhodování širší spektrum aktérů hájící společenské zájmy a potřeby. Cílem reformistů nebylo revolučním způsobem změnit stávající uspořádání, ale dojít k celkové reformě systému, „aniž by při tom došlo k vývoji formou erupce systému, k jeho rozpadu, k neschopnosti fungovat jako řídicí systém“¹¹⁶. Období Pražského jara tak lze vnímat jako cestu k politickému pluralismu za podmínek udržení státního socialismu.

Rozdíl mezi 50. a 60. lety je markantní. Vidíme ekonomické, ale i politické změny. V ČSR a od roku 1960 ČSSR probíhá zpožděná destalinizace a dnes se velká část politických vědců shoduje na konci totalitárního režimu a přestupu na autoritářský režim. Z ekonomického pohledu končí poválečná krize a objevují se nápady, jak ještě více podpořit rostoucí ekonomiku. Jak uvádí B. Havelková¹¹⁷, tendence k politickému pluralismu 60. let se odráží i v oblasti rovnosti mužů a žen. Deklarované dosažení rovnosti je kritizováno, jak nově vzniklým (obnoveným) Československým svazem žen¹¹⁸, tak odbornou veřejností. ČSŽ

¹¹⁴ Mlynář, Z.: *Problémy politického systému: texty o roce 1968, normalizaci a současné reformě v SSSR*. 1987, s. 10.

¹¹⁵ Tamtéž, s. 9.

¹¹⁶ Tamtéž, s. 10.

¹¹⁷ Havelková, B.: *Tři stádia genderu v socialistickém právu*. In Havelková, H.; Oates-Indruchová, L.: *Vyvláštěný hlas: Proměny genderové kultury české společnosti 1948–1989*. Praha: Slon. 2015.

¹¹⁸ Československý svaz žen vznikl v létě roku 1967, kdy zájmovým skupinám přeje politické ovzduší. Ženská organizace doplňuje celou škálu dalších autonomních center. ČSŽ vydává v roce 1968 Akční program, kde

vyjadřuje nespokojenost se stavem rovnosti. Přes ústavní a právní zakotvení rovnosti, tato rovnost není de facto vykonávaná. Svaz naráží na oblast rovného odměňování a obsazování žen do vedoucích pozic.¹¹⁹ Ve státním socialismu přetrvává rozdělení profesí podle pohlaví a výrazně feminizované odvětví¹²⁰ jsou, stejně jako dnes, hůře ohodnocené. Je nemožné si nevšimnout podobnosti s požadavky západního feminismu v egalitářském socialistickém zřízení. ČSŽ ve svém Akčním programu ze 17. června 1968 volá po usnadnění skloubení rodinného a veřejného života pro ženy tím, aby usnadnil ženám zůstat s dětmi doma.¹²¹ Na jedné straně se poprvé objevuje kritika genderového uspořádání, ale na straně druhé jsme svědky silné podpory rodinné politiky ze strany státu, které uzavírá ženy doma s dětmi a přímo odporuje emancipaci žen s důrazem na svobodnou volbu.

60. léta jsou silně poznamenána nízkou porodností, vysokou rozvodovostí a vysokou úmrtností. Demografické plánování ve státním socialismu podléhá jak sociálním, tak ekonomickým aspektům. Z toho důvodu byla nízká porodnost a další jevy vnímány jako ohrožení ekonomických zájmů státu. Československý stát musí přijít s opatřeními, které zajistí podmínky podporující vyšší porodnost. Ženám je vyplácena peněžitá pomoc v mateřství po dobu 18 týdnů a nabídnuta možnost dalšího neplaceného volna, dále snížení věku pro odchod do důchodu a přizpůsobení důchodové renty vzhledem k počtu dětí. Dalšího prodloužení mateřského volna se ženy dočkaly již v roce 1964. Volno se prodlužuje z 18 na 22 nebo 26 týdnů v případě neprovdaných žen (pojem samoživitelka se nepoužívá) nebo žen nemocných. Zaměstnavatel je povinen držet ženě místo i po neplacené dovolené.¹²²

Státní populační komise jako mediátor požadavků strany, občanů a zástupce odborníků jasně vymezuje cíle své práce a ty jsou podpora populační politiky, mladých rodin s dětmi a následné prosazování opatření, jedná se ze strany SPOK o dlouhodobý a cílevědomý plán. Tento plán zahrnuje hned několik oblastí či témat, která jsou zpracovávána ve zprávách. Já se

požaduje naplnění dosud formální, ne reálné, rovnosti. Svaz si nárokoval vliv na formování politiky, a dokonce bylo zřízeno na jeho popud speciální pracoviště na Ministerstvu práce a sociálních věcí. Ke konci roku 1968 měl svaz přes 300 tis aktivních členek. Bohužel v roce 1969 byly do čela dosazeny loajální soudružky. (Jechová, 2009, str. 61-63

¹¹⁹ Havelková, B.: Tři stádia genderu v socialistickém právu. In Havelková, H.; Oates-Indruchová, L.: *Vyvlastněný hlas*. 2015, s. 56-57.

¹²⁰ V roce 1963 pracovalo 76% žen ve zdravotnictví, 60% ve vzdělávacím sektoru nebo 53% ve veřejné správě. Podíl žen v průmyslu, kde působí jako manuální dělnice vzrostl z 34% v roce 1954 na 45% v roce 1973. (Heitlinger, A.: *Women and State Socialism: Sex Inequality in the Soviet Union and Czechoslovakia*. 1979, s. 148.)

¹²¹ Havelková, B.: Tři stádia genderu v socialistickém právu. In Havelková, H.; Oates-Indruchová, L.: *Vyvlastněný hlas*. 2015, s. 61.

¹²² Wynnyczuk, V.: Zvýšená péče o těhotné ženy a matky uzákoněna. Zprávy SPK, 1964, č. 2.

zaměřím na oblast manželství, mateřství a rodičovství a na postavení zaměstnané ženy – všechny tyto aspekty formují normativní pohled na mateřství.

Ze ZPK je jasně patrná explicitní podpora rodiny a jejího významu pro společnost. Výchova k rodičovství je pro SPOK základním kamenem, po materiálních opatřeních, pro překonání populační krize. Vzdělávání mládeže má být systematické a jednotné. Důležitá je otázka komunistické morálky, láska a úcta k rodině, především k matce. Je to mateřská láska, která je důležitá pro rozvoj dítěte.¹²³ Do vzdělávání jsou zapojeny i masová média. Ty mají informovat o postavení žen, významu a úloze rodiny v socialistické společnosti, popularizovat příklady dobrých matek, dobrých rodinných vztahů a odpovědnější přístup k manželství a rodičovství.¹²⁴

4.3.1. Manželství a péče o děti

Předpokladem mateřství, tedy rodičovství, bylo manželství. Akcentace manželství jako základ pro rodinu je přítomná po celou zkoumanou dobu a dokonce v 70. letech se prohlubuje. Manželství je prezentováno jako rovnoprávné, kde manželé rozhodují spolu, ale jde zde uvědomění si odkazu minulých generací, které jasně určovalo postavení manželů v manželství. Tohoto odkazu jsou si odborníci SPOK a často jej sami podporují a legitimizují jej. Manželství bylo vnímáno jako nástroj na rození dětí a naplnění společenské funkce ženy především a muže. Péče o dítě a starost o jeho zdravotní stav také náležela ženám. V průzkumu o sociálních rozdílech ve zdravotní péči o kojence a jejich nemocnost se ukázalo, že sociálně slabší ženy a ženy s více dětmi chodí méně často k doktorovi. V některých textech dokonce může číst, že práce žen má negativní vliv na výchovu dítěte a ženino výchovného poslání ve společnosti.¹²⁵ Zaměstnané ženy jsou pokládány za viníky krize rodiny. Zaměstnanost žen silně poznamenala jak rodinnou, tak společenskou atmosféru.¹²⁶

Manželství podle odborníků procházelo krizí. Lidé uzavírali manželství příliš mladí a nezralí v době, kdy nejsou dostatečně připraveni na roli manželky či manžela. Mladí manželů vede i k návrhu z roku 1968 na zvýšení věkové hranice uzavření sňatku. Je navrhován věk 21 let pro muže a u žen je věk otevřen debatě.¹²⁷ K rozpadu manželství přispívá hned několik faktorů. Častým jevem je právě nezralost manželů, tísnivá finanční

¹²³ Ústavní péče je po celou dobu sledování ZPK vnímána jako negativní pro vývoj dítěte. Dítě má být vychováno ve stabilním rodinném prostředí.

¹²⁴ Výchova k rodičovství. Zprávy SPK, 1963, č.7

¹²⁵ Brablcová, V.: Některé souvislosti vysoké zaměstnanosti žen v ČSSR s vývojem rodin, Zprávy SPK, 1968, č.6.

¹²⁶ Tamtéž, s.7.

¹²⁷ Tento návrh nebyl schválen, ale uvádím ho jako důkaz vnímání nízkého věku jako příčiny rozvodu.

situace, nevyřešená bytová situace, a dokonce se objevuje argument, že žena vstupem do zaměstnání klade vyšší nároky na muže, ten jim ale není schopen dostát.

Alarmující jsou počty rozvodů, přičemž jsou to ženy, které podávají častěji návrh na rozvod. Autor článku Dr. František Pávek se domnívá, že je to důsledek emancipace žen a jejich zaměstnanosti. Neshody v řízení domácnosti, kdy například žena požaduje od muže posílení se na domácích pracích, končí rozvode manželství. Rozvodem rodičů trpí zejména děti, které může rozvod silně poznamenat. Docent Trnka dospěl na základě šetření k závěru, že dětem z rozvedených rodin jsou častěji přisuzovány negativní rysy chování. Tyto děti jsou častěji označovány na základní škole jako samotáři, nejméně oblíbený, nejbázlivější nebo jako rváči a neukáznění. Trnka zdůrazňuje nutnost stability a vyrovnanosti rodiče, který pečuje o dítě po rozvodu. Tím je nejčastěji žena, v roce 1964 až v 90 %, jen v 8 % otcí a ostatní děti jsou umístěny do ústavní péče kvůli nevyhovující péči obou rodičů.¹²⁸ Vysvětlení se nabízí v tradičním rozdělení rolí – ženy jsou tradičně pečovatelky, a navíc tehdejší právní systém nikterak nepočítá s muži pečovateli.¹²⁹ Ve všech případech se setkáme s právními nařízeními upravující péči o děti s ženami jako opatrovatelkami.

Krise rodiny má být vyřešena elegantním způsobem ustavením předmanželských a manželských poraden. Ačkoliv dochází k liberalizaci rozvodů – je odstraněn institut zkoumání viny, a to je pravděpodobně dle mého názoru hlavní příčina vyššího počtu rozvodů, musí se páry vypořádat se zákonnými pokusy o smíření.

4.3.2. Zaměstnané ženy matky

Zaměstnání žen od války rapidně stoupá a v 60. letech je již přes 40 % pracujících žen z celkového počtu zaměstnaných. Ženy musí pracovat, aby přispěly do rodinného rozpočtu a v 60. letech je pracující žena samozřejmostí, ale jinak je tomu v případě žen matek s malými dětmi.

Již v roce 1964 se zvedá vlna kritiky na relativně vysokou zaměstnanost žen. Hlavními argumenty objevující se ve ZPK proti zaměstnanosti žen jsou nízká kvalifikace, přezaměstnanost, vysoké náklady spojené se zaměstnáním žen, dále především nízká porodnost zaměstnaných žen, nedostatečné naplnění role žen (zanedbávání domácnosti, využívání předškolních zařízení – jesle atd.) nebo větší ctižádostivost mužů než žen. Jejich argumenty potvrzuje 80% žen, které pracují kvůli finančním důvodům, nikoliv pro uspokojení

¹²⁸ Svoboda, O.: Výživné pro děti. Zprávy SPK, 1964, č.4.

¹²⁹ Haderka, J.: Otcové a děti. Zprávy SPK, 1966, č.3.

svých ambic a potřeb.¹³⁰ Argument nekvalifikovanosti používá Dr. Srb. Ten poukazuje na extensivní využívání pracovního potenciálu bez důrazu na zvyšování produktivity práce a zvyšování kvalifikace žen. Ženy jsou pak bez dostatečné kvalifikace zaměstnávány na nižších pozicích. Tento růst zaměstnanosti žen je podle Dr. Srba nevhodný pro národní hospodářství a není přínosem.¹³¹

Kritika pokračuje dalšími ekonomy a experty z řad odborné veřejnosti. Článek *Efektivnost práce žen s dětmi* explicitně vinní zaměstnané, hlavně málo kvalifikované, ženy z rozpadu manželství, nedostatku času stráveného s dětmi, méně času na domácnost. Jsou zde kladeny požadavky stát na finanční dotace a vytváření (před)školní zařízení pro děti (jesle a mateřské školy, dotace školních obědů apod.). V dané hospodářské situaci je zaměstnanost, můžeme mluvit dokonce o přezaměstnanosti žen, neefektivní. Ženy se podílí podle výzkumu jen 25-28 % na národním důchodu, právě kvůli nízké kvalifikaci a nutnosti starat se o děti. Nejméně přínosná práce je žen se třemi a více dětmi nebo matek s příjmem do 1000 Kčs.

Stále v roce 1968 je argumentace stejná a doc. Tomeš v situaci, kdy je ekonomická poválečná krize zažehnána a je nutné modernizovat výrobu, nevidí zaměstnanost nekvalifikovaných žen jako přínos. Řešení vidí doc. Tomeš¹³², stejně jako Vlasta Brablcová¹³³, v zavedení mateřského důchodu na tři roky, který by vykompenzoval ztrátu příjmu rodině, v době, kdy je žena doma s dětmi.

Ženy, přestože jsou oceňované jako pracovnice a tvoří nemalou část pracujících, jsou z pohledu státu přínosnější, pokud jsou doma s minimálně dvěma dětmi.

Zaměstnaná žena má méně času na domácnost, přestože je to ona, kdo primárně pečuje o tzv. domácí krb. Muž je stále zobrazován jako pomocná síla, nikoliv jako rovnocenný partner vykonávající domácí práce rovným dílem. Názor, že starost o domácnost je ženina povinnost, lze najít v mnoha textech ZPK. „*Chod spojený s domácností, spojený s péčí o dítě, zodpovědnost za ni a tíha organizace leží především na ženě – a bude ještě dlouho ležet – ať je podíl muže na domácích pracích a výchově dětí jak chce velký. Ale je třeba ocenit mužovu pomoc, mít pro ni uznání, protože bez ní je život rodiny, kde není babička, velmi obtížný.*“¹³⁴ „*Stále se střetává extrémní dřívější koncepce muže-hlavy rodiny s druhou extrémní koncepcí*

¹³⁰ Kučera, M.: Zaměstnanost žen a reprodukce, Zprávy SPK, 1965, č.2.

¹³¹ Srb, V.: K dalšímu zvyšování zaměstnanosti žen v ČSSR. Zprávy SPK, 1964, č.5.

¹³² Tomeš, I.: Některé problémy sociálněprávního postavení ženy v naší společnosti. Zprávy SPK, 1968, č. 1.

¹³³ Brablcová, V.: Některé souvislosti vysoké zaměstnanosti žen v ČSSR s vývojem rodin. Zprávy SPK, 1968, č.6.

¹³⁴ Šípková, I., Mellan, J.: Psychologické a sexuologické problémy manželství. Zprávy SPK, 1965, č.3, s. 9.

některých zaměstnaných žen, požadujících od mužů přesně stejnou polovinu povinností v domácnosti. ¹³⁵

Pracovní ctižádosti manžela je pak důvodem, aby žena se muži podvolila a umožnila mu se plně soustředit na práci na její úkor. „*V takových případech (rozpor muže být dobrým pracovníkem a dobrým otcem) je třeba, aby žena projevila porozumění pro manželovu pracovní ctižádost, která bývá u mužů silněji vyjádřena než u žen, a snažila se manželovi usnadnit situaci podle svých sil.*“ ¹³⁶

Postoj muže k zaměstnání ženy byl také předmětem zkoumání, a ukázalo se, že se zaměstnáním žen souhlasí 63,4 % mužů, ovšem z toho 22 % mělo výhrady, 19 % by bylo raději, kdyby jejich ženy zůstaly doma a zásadně proti byly 4 % mužů. Dědictví, kdy muž byl hlava rodiny a rozhodoval, se projevuje právě v tomto výzkumu. Je zde potřeba zjistit nakolik muži souhlasí se zaměstnáním ženy. V návaznosti na povahu výzkumu a výsledky nevidím zaměstnání žen jako zcela přirozené a stále převládá tradiční kapitalistický model zrozený v 19. století, který ani státní socialismus a snaha vytvořit nového člověka a novou rodinu, nedokázal vymýtit.

Výše popsané argumenty se staly evergreenem proti zaměstnanosti žen. V mé hypotéze předpokládám, že rok 1968 a tendence společnosti k liberalizaci v průběhu 60. let se odrazí i v explicitní kritice poměrů v rodině a postoji k ženě jako matce. Kritika genderového uspořádání ve ZPK je minimální a objevuje se jen v roce 1968. První náznak kritiky je veden směrem k opomenutí sociální politiky, jelikož sociální politika byla vnímána po revoluci jako nepotřebná, zbytečná, ale to se ukázalo jako chybná představa. Podrobena kritice je také bytová výstavba, která je značně nedostatečná (mnoho mladých párů nemá vlastní bydlení a ani nevidí pozitivně výhled na získání bytu), nevyhovující počet předškolních zařízení pro děti nebo nedostatečně vysoké přídavky na děti, které nepokryjí náklady spojené s péčí o dítě. Kritika v období Pražského jara směřuje především k problémům spojených s ekonomickými a konzumními otázkami, stávající genderový řád je podroben kritice jen v několika málo případech – první jsem zmínila kritiku Československého svazu žen. Druhá kritika nastavení společnosti se objevuje ve ZPK. Zásadní „feministický“ text kritizující genderové uspořádání přichází od Senty Radvanové, jedné z mála žen publikující ve sborníku ZPK. Radvanová upozorňuje na nesprávné pochopení rovnoprávnosti, kdy je mechanicky aplikován mužský

¹³⁵ Pávek, F.: Rozvody mladých manželství. Zprávy SPK, 1967, č.1, s.15.

¹³⁶ Šípková, I., Mellan, J.: Psychologické a sexuologické problémy manželství. Zprávy SPK, 1965, č.3, s.10.

model. Kritiku směřuje i na kvantitativní mateřství, kdy se klade důraz na počet dětí, nikoliv na kvalitu jejich výchovy.

„Podle našeho názoru je třeba vytvářet společenské a právní podmínky pro to, aby ženy, které plní dvojí společenskou funkci, mohly přes tyto náročné úkoly rozvinout vlastní osobnost, realizovat své cíle a tužby za pocitu plného štěstí a přitom v souladu s cíli naší společnosti. Je třeba umožnit – a vytvářet pro to předpoklady – možnosti výběru a volby různých prostředků, jak sladit výkon povolání, sebevzdělání a mateřské poslání.“¹³⁷

Radvanová hovoří v množném čísle pravděpodobně zastupující kolegy ze SPOK, ale názory a interpretace výzkumů, i v roce 1968, tomu nenapovídají. Text Senty Radvanové vnímám jako jediný a poslední pokus o kritické zhodnocení genderové a rodinné politiky.

4.4. Normalizace

Po období uvolnění během Pražského jara přichází zásah Varšavských vojsk a nastolení tzv. normalizace. Restaurace moci „byla provedena vnitropolitickými silami v součinnosti se sovětským mocenským aparátem“¹³⁸. „Charakteristickým rysem normalizačního režimu bylo obnovení vedoucí role, tj. monopolu moci KSČ, a orientace na tzv. konzumní socialismus. Vztah mezi mocí a občany byl založen na tzv. společenské smlouvě, podle níž zajistila vládnoucí garnitura občanům jistou životní úroveň a sociální jistoty a žádala od nich, aby se vzdali účasti na řízení věcí veřejných a realizovali se v soukromé sféře.“¹³⁹ Růst životní úrovně jako hlavní deviza nového politického systému počítal se zlepšením demografické situace, v důsledku lepších podmínek pro rodiny s dětmi.¹⁴⁰

S podobnou interpretací přichází i Mlynář. Mlynář zdůrazňuje neustálý konflikt společnosti a státní moci a vidí příklon k opačné fundamentalistické orientaci (hodnotové zaměření společnosti) než tomu bylo v době liberalizace vycházející až z demokratických a liberálních hodnot.¹⁴¹

¹³⁷ Radvanová, S.: Právní postavení ženy. Zprávy SPK, 1968, č.1., s. 30.

¹³⁸ Mlynář, Z.: *Problémy politického systému: texty o roce 1968, normalizaci a současné reformě v SSSR*. 1987, s. 40.

¹³⁹ Otáhal, M.: *Normalizace 1969-1989: Příspěvek ke stavu bádání*, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2002 str.1

¹⁴⁰ Kučerák, J.: *Príspevok výzkumného ústavu životnej úrovne k teorii a praxi populačnej politiky (Výzkumný ústav životní úrovně Bratislava)*. Zprávy SPK, 1972, č.1-2.

¹⁴¹ Mlynář, Zdeněk: *Problémy politického systému: texty o roce 1968, normalizaci a současné reformě v SSSR*. 1987, s. 44.

„Chybějící konsensus toto vedení (Husákovo) už politicky účinnými způsoby ani nehledá, a spokojuje se náhražkou – formálním rituálem všeobecného souhlasu a pasivní loajality občanů.“¹⁴² Nový vztah mezi státní mocí a občany zapříčinil obrat k soukromé sféře, kdy se rodina stává místem seberealizace a určité svobody.¹⁴³

Politické změny v řízení státu a nástup normalizace zapříčinil změnu ve fungování Státní populační komise a vydávání Zpráv populační komise. Třetí číslo roku 1970 je poprvé vydáno odborem péče o rodinu ministerstva práce a sociálních věcí, nikoliv sekretariátem Populační komise, jak tomu bylo dosud. Od roku 1972 od čtvrtého čísla dochází opět ke změně vydavatele ZPK – následující čísla již oficiálně vydává sekretariát Vládní populační komise při Federálním ministerstvu práce a sociálních věcí. Změny jsou patrné i v personální sféře. Jiřího Prokopce, který působil ve SPOK od začátku nahradila nová šéfredaktorka Vlasta Brablcová, ta kritizuje zaměstnanost žen a vnáší větší míru ideologičnosti do ZPK. Personální změny byly provedeny v celé organizaci. Mění se počet odborníků ze 34 na 28 a charakter Vládní populační komise se proměňuje na reprezentační, nežli akademicky činnou skupinu odborníků navrhující specifická řešení na základě svých výzkumů. Z těchto důvodů je patrná změna v charakteru textů publikovaných ve ZPK.

Rok 1968 uzavírá demograficky nepříznivé období v oblasti porodnosti, úmrtnosti a rozvodovosti. Pozitivní změna je zapříčiněna nástupem silných početných ročníků a velkou váhu přikládám přijatým opatřením ze stran státu. Následující roky, až do 1974 – mnou poslední zkoumaný rok, čísla narozených dětí, uzavřených sňatků stoupají a úmrtnost a rozvodovost je spíše kolísavá. Propopulační opatření pokračují, a dokonce zesilují na konci 60. a 70. let. Antonín Šteker přichází s dlouhodobým tří etapovým plánem vyžadující státní investice ve výši 20 mld. Kčs¹⁴⁴. Cílem je štedřejší podpora v mateřství – zavedení mateřského příspěvku (dnešní rodičovská dovolená), přídatky na děti, především v rodinách s více dětmi, valorizace přídatků na děti, zabezpečení životního minima, zvýhodnění mladých manželství, vyřešení bytové krize, která stále přetrvává až do roku 1970, a výhodné půjčky pro novomanžele na koupi vybavení bytu apod.

¹⁴² Mlynář, Z.: *Problémy politického systému: texty o roce 1968, normalizaci a současné reformě v SSSR*. 1987, s. 45.

¹⁴³ Vodochodský, I.: Patriarchát na socialistický způsob: K genderovému řádu státního socialismu, *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, Vol. 8, No. 2/2007.

Havelková, H.: *Patriarchy in Czech Society*. 1993.

¹⁴⁴ Šteker přináší tento plán ještě v době fungování Státní populační komise, než přešla pod nové vedení Vládní populační komise.

První z přijatých opatření přichází již po roce. 18. prosince 1969 byl uzákoněn mateřský příspěvek ve výši 500 Kčs pro ženy s dvěma dětmi a více, těm bude vyplácen po skončení dávky v mateřství (22 nebo 26 týdnů) v případě, že ženy pracovaly alespoň 270 dní před porodem 1. dítěte. Podmínkou je české občanství dítěte, pobyt na území ČSSR a starost o dítě matkou, které nesmí využít služeb jeslí. Mateřský příspěvek byl velmi populární a využilo jej až 89,8 % žen, které na něj měly nárok.¹⁴⁵ Heitlinger uvádí, že až 4 % státního rozpočtu bylo utraceno na přímé platby pro rodiny s dětmi, matkám, dávky na děti apod. a dalších 7 % na služby a dotace na státní zřízení ulehčující starost o děti (jesle, školky, finanční dotace na školní jídla, daňové slevy na děti atd.).¹⁴⁶

Na manželství se klade ještě větší důraz a je zdůrazňována forma manželství jako naplnění života muže a ženy a rozvod je vnímán jako negativní sociální jev. Rodině je přikládán až ideologický význam, zdůrazňovaný jak novou šéfredaktorku Vlastou Brablcovou¹⁴⁷, tak příspěvkem ministra práce a sociální věci Michalem Štancel'em.¹⁴⁸

Nízká porodnost není problémem jen v ČSSR, SSSR řeší obdobný problém.¹⁴⁹ Ideální podoba rodiny je muž a žena s minimálně dvěma dětmi¹⁵⁰. „*Jedno dítě v rodině, ať chceme nebo ne, roste obvykle nejen osamoceno, ale stává se egoistou, který se jen velmi obtížně zapojuje do života, když od dětství si zvykal více brát více brát od rodičů a příbuzných než vracet.*“¹⁵¹ Důraz je kladen na nenahraditelnost hodnoty dětí v lidském životě, pro ženy, které jsou ve věku, má být přirozené, aby daly přednost mateřské funkci před tou ekonomickou.

Normalizace a zásadní obrat k rodině je akcentován ve ZPK normativním přidělením tradičních rolí mužům a ženám. „*Je nutno vychovávat z chlapců opravdové muže a otce rodin s rozhledem a odpovědností v otázkách rodiny, a z dívek opravdové ženy a matky s cítěním pro vnitřní potřeby rodiny a dětí.*“¹⁵² Neprovdané matky se opět stávají terčem negativních kritik. Tyto ženy vycházejí ze zkoumání jako ženy s nižším vzděláním, je u nich zjištěn častější výskyt promiskuitního chování či sklony k prostituci a pochází z horšího sociálního zázemí,

¹⁴⁵ Hacıjová, L.: Zkušenosti s novou úpravou mateřského příspěvku. Zprávy SPK, 1972, č. 4-5.

¹⁴⁶ Heitlinger, A.: *Reproduction, Medicine and the Socialist State*. 1987, s. 35.

¹⁴⁷ Brablcová, V.: Několik poznámek k postavení rodiny v socialistické společnosti. Zprávy VPK, 1971, č. 2-3.

¹⁴⁸ Štancel', M.: Populační politika a její úlohy. Zprávy VPK, 1972, č.4-5.

¹⁴⁹ Valentej, Kiselevová: Rodina, děti, společnost v SSSR. Zprávy SPK, 1970, č.4.

¹⁵⁰ Směrnice VPK o výchově k rodičovství. Zprávy VPK, 1972, č. 4-5.

Rodina s jedním až dvěma dětmi byla klasickým modelem. Ženy narozené na začátku 20. století měly v průměru do dvou dětí, zajímavý je také počet bezdětných žen. Ten činil až necelých 30 % (ženy narozené 1905). (Muller, Lněničková: Porodnost pražských žen, narozených začátkem 20. století. Zprávy SPK, 1969, č.3.)

¹⁵¹ Valentej, Kiselevová: Rodina, děti, společnost v SSSR. Zprávy SPK, 1970, č.4, s.10.

¹⁵² Hynie, J.: Výchova veřejnosti. Zprávy VPK, 1972, č.4-5, s.8.

kteřé mŕže bŕt nebezpečné pro dŕtĕ. Opĕt to jsou ŕeny, kteřé jsou obviňovány za nevhodné chování jako matky. Výzkum uveřejněný v roce 1971 v šestém čísle ZPK objasnil také status mužŕ – otcŕ nemanŕelských dĕtŕ. V 82,4 % byli otcové ŕenatŕ s jinou ŕenou a nemohli si tudŕž vzŕt partnerku, se kteřou ĕekali dŕtĕ. Musŕm podotknout, ŕe chování mužŕ nebylo nijak kritizováno. Zde je projevuje dalŕí paradox aŕ pokrytectvŕ státnŕho socialismu, kdy ŕeny nesou odpovĕdnost za poĕetŕ, ale není jim umožněno se svobodně rozhodnout o jejŕm ukonĕení, ke kterému potřebye souhlas komise (sloŕená nejĕastĕji z mužŕ).

Zprávy populaĕní komise vydávané pod záŕtitou Vládŕní populaĕní komise se více zamĕřují na rodiĕovstvŕ a výchovu k němu než na zpracování analŕz. Obvyklými tématy jsou rodiĕovská pĕĕe a výchova k rodiĕovstvŕ, novĕ se řeŕí kvalita ŕivota rodiny – stravování, ŕroveň sluŕeb nebo sociální postavenŕ rŕzných skupin obyvatelstva. Výrazné pozitivní hodnotové zabarvenŕ rodiny koresponduje s hypotĕzou Barbary Havelkové, Ivana Vodochodského, Hany Havelkové a dalŕích o obratu k rodinĕ, kteřá je místem realizace potřeby.

5. Závěr

Na začátku jsem si kladla otázku, zda je možné vypořádat změny ve společenském diskurzu v návaznosti na politické události. Odpověď zní jednoznačně ano, ale je nutné upřesnit za jakých okolností a jakým způsobem se tyto změny projeví. Ženské tělo je využíváno jako nástroj mužů, který odráží dobové požadavky politických a ekonomických zájmů. Dokázala jsem, že mateřství se v průběhu staletí mění a není zde přirozená koncepce určující správnou matku, potažmo ženu, ta vždy odpovídá aktuálním potřebám.

V preindustrializované době tvořila rodina samostatnou ekonomickou jednotku, která je na sobě závislá, s nástupem kapitalismu se proměňují výrobní vztahy, které zásadní způsobem ovlivní podobu rodiny – vyvedou ji ven, ale paradoxně 19. století uzavře ženu doma a přiřkne ji soukromou sféru. Silný odkaz 19. století je součástí celého 20. století, kdy ženy se potýkají s novou rolí a mateřským dilematem. Změny režimu s sebou vždy nesou nové společenské uspořádání a nové výzvy. Marxisticko-leninská ideologie přichází s novým ideálem ženy, ženy emancipované osvobozené z otrokářství, které přináší kapitalistické vztahy, pracující.

Tento obraz socialistické ženy není stálý po celou dobu trvání státního socialismu. Od pracující ženy v 50. letech a snaze vyvést osobní život ven z důvodu ekonomické poválečné krize, kdy ženy představovaly nevyčerpaný pracovní potenciál, až k ženě především matce a nekvalifikované pracovníci, která zapříčinila demografickou krizi. Kvůli nízké porodnosti v 60. letech a dalším nepříznivým ukazatelům bylo nutné, aby došlo k nápravě. Strana vidí řešení ve změně společenského klimatu směrem k pozitivnímu vnímání rodičovství – zavádí výchovu k rodičovství, zlepšují se podmínky pro matky s malými dětmi. Štědrá podpora v mateřství a obecně podpora rodinné politiky s sebou nese negativní důsledky pro ženy. Emancipační rétorika 50. let je vyměněna za „glorifikaci“ mateřství. Všechna tato opatření se ale dotýkají žen, které jsou odpovědné za své reprodukční aktivity, ale nejsou vnímány jako schopné rozhodovat o svém těle samostatně. Tuto výsadu si ponechává státní aparát a nejlépe ji lze sledovat na proměně argumentace legálních interrupcí.

Agentem státní politiky se stala Státní, později Vládní, populační komise, která artikulovala zájmy především státu a v druhé řadě potřeby občanů, přesto se přikláním a potvrzují na základě zkoumání Zpráv populační komise k hypotéze Hany Havelkové o expertních skupinách jako mediátorech společnosti a elit. Požadavek, a jeho reflektování ve ZPK a následné zavedení do praxe, na zlepšení finanční podpory žen na mateřské dovolené tuto hypotézu potvrzuje. ZPK jsou ale citlivé na politické změny, ty se odráží v obsahu a způsobu interpretace textů v nich obsažených. Populační komise v 60. letech si je vědoma

problémů s nastavenou rolí ženy, ale vědomě a s jasným cílem zvýšení porodnosti legitimizuje stereotypy o ženách jako pečovatelkách rodinného krbu, přestože finanční situace rodin vyžaduje zapojení žen do pracovního procesu.

Tendence společnosti k liberalizaci se projevuje hlavně v oblasti ekonomiky a politiky, genderová témata jsou přehlížena. Nelze si nevšimnout, že kritika se dotýká „mužských“ oblastí zájmu a je prováděna především muži samotnými. Patriarchální uspořádání nedovoluje ženám a ženským spolkům plně se projevit a přednést kritiku stávajících poměrů. Krátké období Pražského jara tak nestačí k reformaci vztahů mezi muži a ženami, a proto ani ve ZPK nenajdeme obsáhlejší kritiku než tu od Senty Radvanové.

Citlivost Populační komise na politické změny se projevuje pak především v době normalizace, kdy dochází k restaurování moci komunistickou stranou, a ještě k většímu ideologickému významu rodiny, která se stává útočištěm před veřejnou sférou ovládanou stranou. Vyhánění mužů z veřejné sféry a potřeba zlepšení demografické situace zapříčiňuje upevnění tradičního rozdělení rolí v rodině.

V úvodu práce jsem očekávala, že tendence k liberalizaci politického systému se projeví v kritice genderového uspořádání, ale hypotéza se potvrdila jen z části. Expertní skupina byla vnímavá ke změnám v politice státu, ale kritika genderových vztahů se neprojevila v takové míře, kterou jsem předpokládala, ba právě naopak politické změny utužily tradiční model rodiny, kde je žena matkou a pečovatelkou.

6. Zdroje

6.1. Použitá literatura

Allen, Ann Taylor: *Feminism and Motherhood in Western Europe, 1890–1970: The Maternal Dilemma*. Palgrave Macmillan US, 2005.

Bahenská, Marie; Heczková, Libuše; Musilová, Dana: *Iluze spásy: České feministické myšlení 19. a 20. století*. Veduta, 2013.

Bourdieu, Pierre: *Nadvláda mužů*. Univerzita Karlova v Praze: Nakladatelství Karolinum, 2000.

Brejchová, Jiřina; Holečková, Božena; Košnárová, Vlasta: *Postavení žen v ČSSR*, Praha, 1962.

Dudová, Radka: Interrupce v socialistickém Československu z foucaultovské perspektivy, *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, Vol. 10, No.1/2009.

Hájková, Eva: *Žena a ekonomika*. Praha: Horizont, 1983.

Hanáková Petra; Heczková Libuše; Kalivodová Eva: *V bludném kruhu: mateřství a vychovatelství jako paradoxy modernity*. Slon, 2007.

Harding, Sandra: *The Science Question in Feminism*. Cornell University Press, 1986.

Havelková, Barbara: Tři stádia genderu v socialistickém právu. In Havelková, H.; Oates-Indruchová, L.: *Vyvlastněný hlas: Proměny genderové kultury české společnosti 1948–1989*. Praha: Slon. 2015.

Havelková, Barbara: Genderová rovnost v období socialismu. In Bobek, M. - Molek, P. - Šimíček, V. (eds.) *Komunistické právo v Československu. Kapitoly z dějin bezpráví*. Brno: Mezinárodní politologický ústav, Masarykova univerzita, 2009.

Havelková, Hana: (De)centralizovaná genderová politika: Role Státní populační komise. In Havelková, H.; Oates-Indruchová, L.: *Vyvlastněný hlas: Proměny genderové kultury české společnosti 1948–1989*. Praha: Slon. 2015.

Havelková, Hana: Konec idyly?: Možné konceptualizace postavení žen v moderní české historii. In Cviková, Jana; Juráňová, Jana; Kobová, Ľubica: *Histórie žien: Aspekty písania a čítania*. Aspekt, 2007.

Havelková, Hana; Oates-Indruchová, Libora: *Vyvlastněný hlas: Proměny genderové kultury české společnosti 1948–1989*. Praha: Slon, 2015.

Heitlinger, Alena: Framing Feminism in Post-Communist Czech Republic, *Communist and Post-Communist Studies*, Vol. 29, No. 1, pp. 17-93, 1996.

Heitlinger, Alena: *Reproduction, Medicine and the Socialist State*. Palgrave Macmillan UK, 1987.

Heitlinger, Alena: *Women and State Socialism: Sex Inequality in the Soviet Union and Czechoslovakia*. Macmillan Press, 1979.

Hendl, Jan: *Kvalitativní výzkum: základní metody a aplikace*. Praha: Portál, 2016.

Jedličková, Petra: Nevidět, neslyšet, a nedotýkat se! Feminismus jako součást demokratizačního procesu v ČR v letech 1989 až 2004 - reflexe médií. Oates-Indruchová, Libora, Šmausová, Gerlinda: *Mnohohlasem, vyjednávání ženských prostorů po roce 1989*. Praha: Sociologický ústav Akademie věd ČR, 2006.

Jechová, Květa: Matky a děti, chtěné i nechtěné. Mateřství v reálném socialismu. In Tůma, Oldřich; Vilímek, Tomáš (eds.): *Opozice a společnost po roce 1948*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., 2009.

Lenderová, Milena: Model mateřství – životadárny životaschopný stereotyp. In Řepa, Milan (ed.): *19. století v nás: Modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly*. Praha: Historický ústav AV ČR, v. v. i., 2008.

Malečková, Jitka: *Úrodná půda: Žena ve službách národa*, Praha: ISV, 2002.

Matulová, Nina (pseudonym Jiřiny Šiklové); Jarošová, Helena: *Žena v dnešní rodině*. Praha: Mladá fronta, 1976.

Mlynář, Zdeněk: *Problémy politického systému: texty o roce 1968, normalizaci a současné reformě v SSSR*. Kolín nad Rýnem : Index, 1987.

Morris, Pam: *Literatura a feminismus*. Brno: Host, 2000.

Možný, Ivo: *Rodina vysokoškolsky vzdělaných manželů*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 1983.

Nečasová, Denisa: *Buduj vlast, posílíš mír: Ženské hnutí v českých zemích 1945-1955*. Brno: Matice moravská, 2011.

Otáhal, Milan: *Normalizace 1969-1989: Příspěvek ke stavu bádání*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2002.

Radvanová, Senta a kol.: *Žena a právo*, Praha: Orbis, 1971.

Scott, Hilda: Does Socialism Liberate Women?: Experiences from Eastern Europe. Beacon Press, 1974.

Scott, Joan Wallach: Gender: A Useful Category of Historical Analysis, *American Historical Review*, Vol. 91, No. 5 (Dec., 1986), s. 1053-1075.

Shorter, Edward: *The making of Modern Family*. New York: Basic Books, 1975.

Tinková, Daniela: „Oddělené sféry“ – tradiční polarita nebo dědictví 19. století?. In Řepa, Milan (ed.): *19. století v nás: Modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly*. Praha: Historický ústav AV ČR, v. v. i., 2008.

Vodochodský, Ivan: Patriarchát na socialistický způsob: K genderovému řádu státního socialismu, *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, Vol. 8, No. 2/2007.

6.2.Zprávy Populační komise

Brablcová, V.: Několik poznámek k postavení rodiny v socialistické společnosti. Zprávy SPK, 1971, č. 2-3.

Brablcová, V.: Některé souvislosti vysoké zaměstnanosti žen v ČSSR s vývojem rodin, Zprávy SPK, 1968, č.6.

Hacajová, L.: Zkušenosti s novou úpravou mateřského příspěvku. Zprávy VPK, 1972, č. 4-5.

Haderka. J.: Otcové a děti. Zprávy SPK, 1966, č.3.

- Hynie, J.: Výchova veřejnosti. Zprávy VPK, 1972, č.4-5, s.8.
- Janderová, M., Poláček, J.: Zaměstnanost žen. Zprávy SPK, 1964, č. 2
- Kučera, M.: Zaměstnanost žen a reprodukce, Zprávy SPK, 1965, č.2.
- Kučerák, J.: Príspevok výzkumného ústavu životnej úrovne k teorii a praxi populačnej politiky (Výzkumný ústav životní úrovně Bratislava). Zprávy VPK, 1972, č.1-2.
- Muller, Lněničková: Porodnost pražských žen, narozených začátkem 20. století. Zprávy SPK, 1969, č.3.
- Pávek, F.: Rozvody mladých manželství. Zprávy SPK, 1967, č.1, s.15.
- Prokopec, J.: Průzkum státní populační komise o mateřské dovolené. Zprávy SPK, 1963, č.4
- Radvanová, S.: Právní postavení ženy. Zprávy SPK, 1968, č.1., s. 30.
- Směrnice VPK o výchově k rodičovství. Zprávy VPK, 1972, č. 4-5.
- Srb, V.: K dalšímu zvyšování zaměstnanosti žen v ČSSR. Zprávy SPK, 1964, č.5.
- Svoboda, O.: Výživné pro děti. Zprávy SPK, 1964, č.4.
- Šípková, I., Mellan, J.: Psychologické a sexuologické problémy manželství. Zprávy SPK, 1965, č.3, s. 9.
- Štancel, M.: Populační politika a její úlohy. Zprávy VPK, 1972, č.4-5.
- Tomeš, I.: Některé problémy sociálněprávního postavení ženy v naší společnosti. Zprávy SPK, 1968, č. 1.
- Valentej, Kiselevová: Rodina, děti, společnost v SSSR. Zprávy SPK, 1970, č.4.
- Výchova k rodičovství. Zprávy SPK, 1963, č.7
- Wynnyczuk, V.: Zvýšená péče o těhotné ženy a matky uzákoněna. Zprávy SPK, 1964, č. 2
- Wynnyczuk, Vladimír: Zaměstnaná žena ve světle statistiky. Zprávy SPK, 1963, č.4